

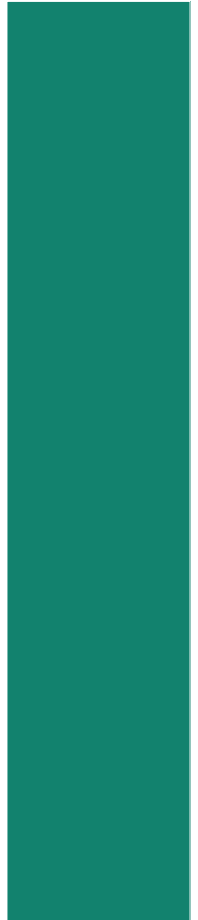

Heeft duurzame ontwikkeling nog zin?

Over de moeilijke theoretische
en politieke zoektocht
naar mondiale rechtvaardigheid
en leven binnen ecologische grenzen

*Achtergrondtekst voor de opleiding van Aardewerk en Vormingplus
'Groene filosofie en politiek: bouwstenen voor een andere toekomst'*

*2 april 2005
Romaanse Poort, Leuven*

Universiteit Gent

Centrum voor
Duurzame
Ontwikkeling
Poel 16
B – 9000 Gent

Erik Paredis

Tel. +32 (0) 9 264 82 08
Fax. +32 (0) 9 264 83 90

Erik.Paredis@UGent.be
<http://cdonet.UGent.be>

INLEIDING

In een recent artikel in het tijdschrift *Streven* maken Peter Tom Jones en Roger Jacobs brandhout van duurzame ontwikkeling: “Het is onze overtuiging dat dit concept, in zijn gangbare betekenis, een rookgordijn optrekt rond de diepere oorzaken van het mondiale sociaal-ecologische vraagstuk. Om een aanzet te geven tot het vinden van rechtvaardige en ecologisch duurzame oplossingen, willen we proberen bij te dragen tot een alternatieve benadering, niet het minst op het vlak van de taal. Dit impliceert de noodzaak van een ‘tegenvertoog’. De kiemen voor dit alternatieve verhaal – dat ecologie en rechtvaardigheid in één visie wil verenigen – zoeken wij in (door anderen ontworpen) concepten als ‘ecologische duurzaamheid’, ‘ecologische schuld’ en ‘milieu(on)rechtvaardigheid’ (...) Juist omwille van de verre gaande pervertering van het begrip ‘duurzame ontwikkeling’ in zijn gangbare betekenis, dringt zich de vraag op of het nog langer zinvol is dit concept te hanteren. De vraag stellen, is ze beantwoorden. Veeleer dan duurzame ontwikkeling na te streven, zal de internationale gemeenschap erin moeten slagen ecologische duurzaamheid te ontwikkelen, en de vruchten daarvan dan rechtvaardig te (her)verdelen. There is no time to waste.” (Jones en Jacobs 2005).

Is het zo erg gesteld met duurzame ontwikkeling dat het begrip onhanteerbaar geworden is? En waarom dan wel? Of verslikken Jones en Jacobs zich, is hun analyse onvolledig en ongenueanceerd, en komen ze overhaast tot verre gaande conclusies? De vraag stellen, is niet meteen ze beantwoorden. Of misschien juist wel. Want beginnen nuanceren, betekent impliciet dat duurzame ontwikkeling omwille van bepaalde redenen of onder bepaalde omstandigheden wel bruikbaar is. Deze tekst pretendeert echter geen finaal oordeel over duurzame ontwikkeling te vellen. Hopelijk vindt de lezer(es) voldoende elementen om zelf een onderbouwde mening te vormen.

Wat ik wel wil doen, is laten proeven van het uitgebreide en boeiende denkwerk dat de laatste twintig jaar rond DO gegroeid is. En van de moeizame pogingen die gedaan zijn en worden om dat denken in de praktijk te brengen: in beleid bijvoorbeeld, maar ook in dagelijkse praktijk en gedrag, in educatie, in actie. En alle tegenstrijdigheden die daarbij komen kijken, de interpretatiestrijd over wat duurzaamheid nu eigenlijk is, de radicale concepten die ontwikkeld zijn binnen het duurzaamheidsdenken om de industriële samenleving een andere kant op te sturen, de soms (of vaak) belachelijk zwakke afspiegeling daarvan in het beleid, en de gerechtvaardigde vraag in welke mate je je agenda daardoor moet laten bepalen.

Het is natuurlijk een onbegonnen taak om een volledig overzicht te bieden van zowel alle wetenschappelijk werk, alle beleidsinitiatieven als alle dagelijkse praktijk die in het verlengde van duurzame ontwikkeling van de grond gekomen zijn. Toch wil ik iets van alles bieden, want het eigene van duurzame ontwikkeling is net dat het niet enkel voorwerp is van wetenschappelijk onderzoek en actie, maar dat het ook politieke vertaling krijgt van internationaal tot lokaal niveau. Misschien verschilt het daarin wel van een aantal andere ‘radicaal ecologische’ thema’s die in onderdelen van de cursus *Groene filosofie en politiek: bouwstenen voor een andere toekomst* aan bod komen. Het gaat niet alleen over radicaal denkwerk over ecologische ethiek, technologie of economie, maar ook over ‘les mains sales’, de vuile handen die je niet kunt vermijden wanneer je probeert om vertrekkend vanuit radicale analyses en oplossingen nu, op dit moment en op deze plaats, duurzaamheid politiek en

beleidsgericht te vertalen (als politicus, als ngo-vertegenwoordiger in lobbywerk en adviesorganen, als wetenschapper in beleidsvoorbereidend onderzoek).

De tekst bestaat uit vier delen:

- In deel 1 gaan we op zoek naar de achtergronden van duurzame ontwikkeling: waarom is men zich ermee gaan bezighouden?
- In deel 2 analyseren we wat duurzame ontwikkeling nu eigenlijk betekent, welke keuzes het impliceert en welke politieke vertaling het begrip gekregen heeft
- In deel 3 bekijken we mogelijke duurzaamheidsstrategieën
- In deel 4 volgen nog wat bedenkingen in verband met het politiek-strategisch belang van duurzaamheid

Er zijn enkele thema's die doorheen de tekst spelen. Ten eerste dat DO geen neutraal begrip is dat de ultieme politieke natte droom vertegenwoordigt. DO wordt nogal eens verwoord als de verzoening van 'het' ecologische, 'het' sociale en 'het' economisch. Die 'hets' maken inderdaad deel uit van DO, maar in het dagelijkse politieke taalgebruik lijkt het soms alsof er dankzij DO én meer concurrentiekracht mogelijk is, én meer groei en welvaart, én betere milieubescherming, én sociale rechtvaardigheid (en dus meer welvaart) overal ter wereld. Dat is niet zo. Een duurzaamheidsbeleid impliceert keuzes en trendbreuken die niet altijd en niet voor iedereen in zogenaamde win-winsituaties te vertalen zijn. Wie anders pretendeert, trekt inderdaad een rookgordijn op, zoals Jones en Jacobs stellen.

Ten tweede kan de vraag wat 'duurzaam' is maar zinnig beantwoord worden vanuit een mondiale kijk op het probleem. Recent onderzoek wijst er bijvoorbeeld op dat een belangrijke reden waarom in de EU productieprocessen eco-efficiënter worden en op een aantal vlakken het leefmilieu verbetert, is dat de milieudruk verplaatst wordt naar elders: het energie-intensieve, materiaalverslindende en vervuilende deel van de productie situeert zich niet meer bij ons, maar in het Zuiden of het Oosten (Muradian e.a. 2002, Moll e.a. 2003, Giljum 2003, Giljum en Muradian forthcoming). Zo zou de zogenaamde relatieve dematerialisatie¹ in een aantal industrielanden slechts schijn zijn. Internationale handel opent de mogelijkheid voor industrielanden om de eigen milieukwaliteit te verbeteren, zonder dat de materiaal- en energie-intensiteit van de consumptie daalt; de milieudruk wordt enkel verplaatst en is daardoor veel minder zichtbaar. Hayian Zhang – *Programme Director Euro-China Centre* aan de Universiteit Antwerpen – verwijst hiernaar in een recent standpunt in MO*: “De toename van het verbruik van grondstoffen heeft te maken met het feit dat China een productiebasis met wereldklasse geworden is voor multinationale bedrijven. De delokalisering van arbeids- en grondstoffenintensieve industrieën zoals staal, textiel, voeding en scheepsbouw heeft zeker een negatieve impact gehad op het milieu en heeft een groot deel van de milieukosten gedelokaliseerd naar China” (Zhang 2005). DO interpreteren vraagt dus een mondiale context.

¹ Relatieve dematerialisatie betekent dat er een relatieve ont koppeling is van BBP-groei en groei in gebruik van natuurlijke hulpbronnen, m.a.w. de energie- en materiaalintensiteit van een eenheid BBP daalt (wat nog niets zegt over een daling in het absolute niveau van milieugebruik; dat blijft overal stijgen).

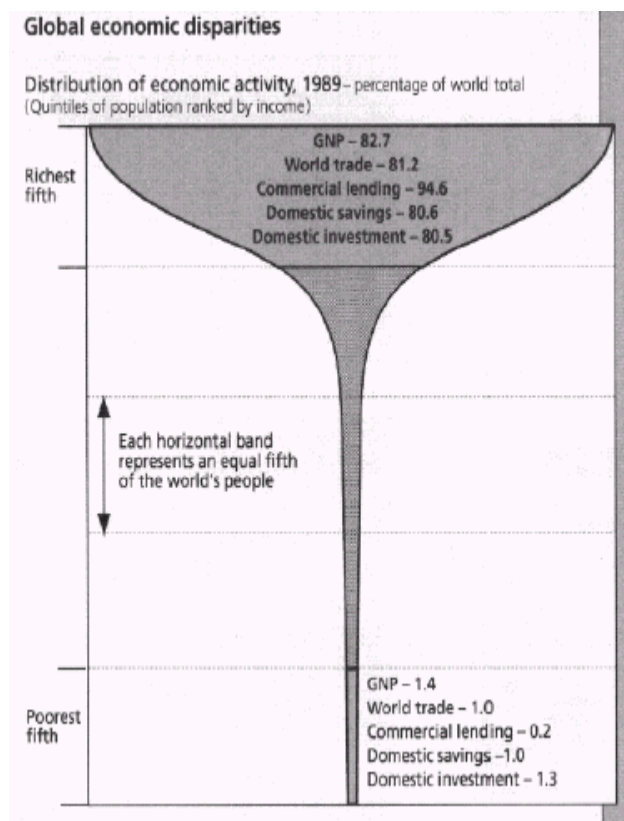
DEEL 1. DE ACHTERGROND: DE GROEIENDE KLOOF TUSSEN ARM EN RIJK EN DE TOENEMENDE MILIEUVERNIETIGING

Het duurzaamheidsdenken is gegroeid als reactie op twee mondiale problemen: de groeiende kloof tussen arm en rijk op wereldvlak en de toename van de milieuvernieting. Beide problemen zijn uitgebreid gedocumenteerd en we staan er hier beknopt bij stil.

1.1. De kloof tussen arm en rijk

1.1.1. Ontnuchterende cijfers

Eén van de interessante publicaties over de kloof tussen arm en rijk in de wereld is het jaarlijkse *Human Development Report* van UNDP, het Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties. Sinds 1990 brengt het rapport cijfers en grafieken die een ontnuchterend beeld schetsen van de kloof tussen arm en rijk. In 1992 publiceerde UNDP een figuur die stilaan klassiek geworden is (zie figuur 1). In 1989 blijkt het rijkste vijfde van de wereldbevolking op wereldvlak voor BNP, wereldhandel, leningen, binnenlands sparen en investeren goed te zijn voor minimum 80%. Sinds 1989 is die tweedeling niet verminderd, integendeel. Dat rijkste vijfde is goed voor zo'n 1,2 miljard mensen en kan gekarakteriseerd

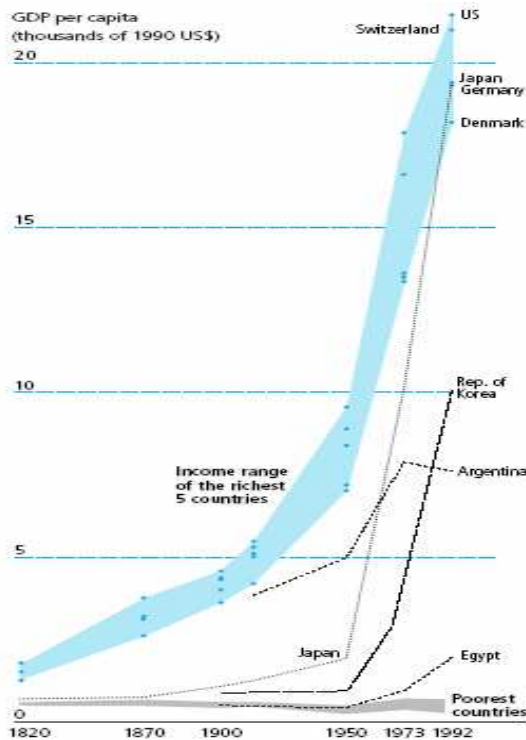
Figuur 1. De kloof tussen arm en rijk. UNDP 1992

worden als de “mondiale consumentenklasse”, de mensen die vrijuit kunnen beschikken over auto’s, vlees en vis, GSM en computer, toeristische vliegtuigreizen, kortom alle geneugten van de consumptiemaatschappij. Ze valt voor een groot deel samen met de bevolking van de industrielanden, maar ook elites in ontwikkelingslanden vallen eronder.

Daartegenover staat 80% van de wereldbevolking dat het doet met de rest van de rijkdom; het armste vijfde situeert zich voor een groot deel in Afrika. In een ander UNDP-rapport, dat van 1998, heeft men de algemene cijfers opgesplitst naar belangrijke consumptie categorieën. Dan blijkt het rijkste vijfde van de wereld 45% van alle vlees en vis te consumeren (het armste vijfde 5%), 58% van alle energie (het armste vijfde minder dan 4%), 84% van alle papier (het armste vijfde 1,1%), en beschikt het rijkste vijfde over 74% van alle telefoonlijnen (het armste vijfde 1,5%)

en over 87% van alle auto's (het armste vijfde minder dan 1%).

Bovenstaande figuur geeft een momentopname, maar de evolutie in de tijd van de kloof tussen rijk en arm is al even verontrustend. Een andere UNDP-figuur toont de evolutie op lange termijn, van bij het prille begin van de Industriële Revolutie midden negentiende eeuw tot tegenwoordig. Naar inkomen per hoofd van de bevolking zijn de armste landen in die periode op hetzelfde niveau gebleven, met nauwelijks aftekening tussen de landen. De inkomens in de rijkste landen zijn echter pijlsnel gestegen, met ook hier beperkte marges tussen de landen.

Figuur 2. Groeiende ongelijkheid. UNDP

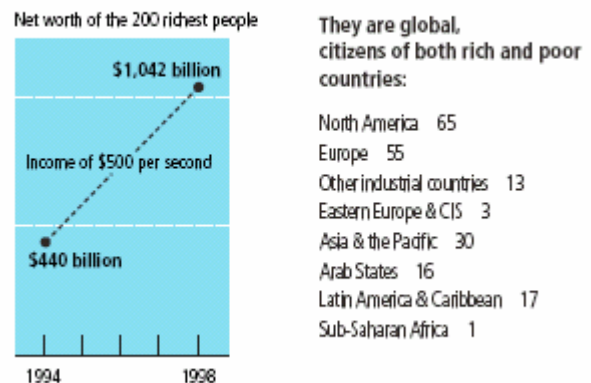
wereldbevolking. En de inkomens van de rijken schieten pijlsnel de hoogte in, zoals nog maar eens een UNDP-statistiek laat zien. Wat daarin ook duidelijk naar voren komt, is de verdeling van de mondiale consumentenklasse over Noord en Zuid.

De conclusies zijn niet moeilijk te trekken. Eén: de kloof tussen arm en rijk is zeer groot. Twee: die kloof verkleint niet, maar blijft groeien. Drie: het is niet een pure Noord-Zuid, maar in feite een mondiale consumentenklasse versus lokale armen. Drie loopt over in vier: de kloof situeert zich ook in landen zelf, in het Zuiden én in het Noorden. Want ook in meerdere industrielanden neemt de armoede terug toe. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië zijn typische voorbeelden. Armoede keert terug naar de kernlanden van het kapitalisme. Of trekt er naartoe: van overal ter wereld vluchten mensen voor de armoede en trekken naar de VS, de Europese Unie, Japan of Australië.

En nog meer cijfers. Ongeveer 1,3 miljard mensen moeten het momenteel stellen met minder dan 1 dollar per dag en zomaar even 3 miljard – dat is de helft van de wereldbevolking – met minder dan 2 dollar per dag. In ongeveer 100 landen is de koopkracht vandaag lager dan 10 of meer jaar geleden.

Het wordt helemaal te gek als het inkomen van de rijkste mensen ter wereld wordt afgewogen tegen de armoede van het Zuiden. De 200 ultrarijken beschikken samen over zo'n 1000 miljard dollar, even veel als het gezamenlijke jaarlijkse inkomen van bijna de helft van de

The world's 200 richest people are getting richer—fast

Figuur 3. De rijken steeds rijker. UNDP

1.1.2. De mislukking van ontwikkeling

Voor wie het ontwikkelingsdiscours van de laatste decennia kent, zijn dat ontvasterende vaststellingen. Hét grote doel van ontwikkeling is immers altijd geweest de armoede uitbannen (of zelfs ‘uitroeien’; ‘eradicating poverty’) en zo snel mogelijk overal ter wereld welvaartsniveaus creëren vergelijkbaar met die in industrielanden. Kritische denkers over ontwikkeling nemen daarbij vaak 20 januari 1949 als een symbolisch vertrekpunt². Op dat moment hield de nieuw gekozen VS-president Truman zijn inaugurale rede. De tweede wereldoorlog is voorbij, de Verenigde Staten zijn als sterkste economische en politieke macht uit de oorlog gekomen. Die nieuwe positie willen ze consolideren en daarvoor wordt een politiek programma uitgewerkt. President Truman kondigt het met de volgende woorden aan voor het Congres: “We moeten van wal steken met een gedurfd nieuw programma om de weldaden van onze wetenschappelijke vorderingen en industriële vooruitgang ter beschikking te stellen voor de verbetering en de groei van onderontwikkelde gebieden (...) Het oude imperialisme – uitbuiting voor buitenlandse winst – heeft geen plaats in onze plannen. Wat wij voor ogen hebben is een programma van ontwikkeling gebaseerd op de concepten van democratisch eerlijke behandeling (...) Grotere productie is de sleutel tot welvaart en vrede. En de sleutel tot grotere productie is een bredere en krachtigere toepassing van wetenschappelijke en technische kennis.”

De toespraak van Truman is symbolisch zo belangrijk omdat het voor het eerst is dat het woord *onderontwikkelde* in zo’n context op zo’n moment gebruikt wordt. Plotseling wordt de wereld opgedeeld in ontwikkelde en onderontwikkelde gebieden. De immense diversiteit van het Zuiden van de wereldbol wordt plots in één categorie ondergebracht: twee miljard mensen – in 1949 – worden in één klap onderontwikkelde. En wat meer is, alle volkeren van de aarde worden verondersteld langs dat ene pad te gaan en dat ene doel na te streven: ontwikkelen. Truman vertelt er meteen bij hoe dat moet: door economische groei, industriële productie, toepassing van moderne technologie. Op die manier kunnen volkeren ontsnappen uit hun armoede, hun levensstandaard verhogen en hetzelfde niveau van ontwikkeling bereiken als het Noorden. In het Engels wordt daarvoor nogal eens de term *catching up development* gebruikt.

‘Ontwikkeling’ is ondertussen zestig jaar lang uitgeprobeerd, met de boven geschetste resultaten. In de jaren vijftig lag de nadruk op snelle industrialisatie en economische groei. De invloedrijke theorie van Walt Rostow past binnen dit kader, met zijn onderscheid van vijf fasen die een land doorloopt in zijn ontwikkeling om van een traditionele rurale maatschappij te groeien naar een geïndustrialiseerde maatschappij met massaconsumptie. Wanneer door de Verenigde Naties het eerste Ontwikkelingsdecennium wordt uitgeroepen (1960-1970), gaat er naast economische meer aandacht naar sociale aspecten van ontwikkeling, maar het basisidee blijft dat snelle economische groei het armoedeprobleem min of meer automatisch zal oplossen. De rijkdom zal uiteindelijk doorsijpelen naar alle lagen van de bevolking (de zogenaamde *trickle down* strategie). Begin jaren ’70, bij het begin van het tweede ontwikkelingsdecennium (1970-1980), blijkt echter dat de snelle economische groei gepaard

² Eén van de invloedrijke publicaties op dit gebied is *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power* (1991) waarin, onder redactie van Wolfgang Sachs, een reeks auteurs centrale concepten van het ontwikkelingsdenken onder de loupe nemen: het begrip ontwikkeling zelf, gelijkheid, hulp, markt, participatie, armoede, productie, vooruitgang, levensstandaard, technologie, enzovoort. Telkens wordt de geschiedenis van het begrip nagegaan, hoe het geworteld is in een specifieke Europese beschavingscontext, hoe het het denken overal ter wereld beïnvloed heeft en wat de gevolgen daarvan zijn.

gaat met toenemende ongelijkheden. In de jaren '70 gaat er daarom meer aandacht naar armoedebestrijding en inkomensverdeling. Het bekendste model is de basisbehoeftebenadering, goedgekeurd tijdens de wereldconferentie van de Internationale Arbeidsorganisatie in juni 1976. Basisbehoefte verwijzen zowel naar individuele behoeften (o.a. voldoende voedsel, huisvesting, kleding) als gemeenschappelijke voorzieningen (o.a. drinkbaar water, gezondheidszorg, onderwijs). Het idee achter de strategie is dat een selectief beleid gericht op basisbehoefte van de armste bevolkingsgroepen, meer oplevert dan een beleid gericht op groei in het algemeen. In het model gaat veel aandacht naar een modernisering van de landbouwsector en krijgt de overheid een belangrijke rol in de uitbouw van publieke voorzieningen. Voor de financiering wordt sterk gerekend op buitenlandse hulp.

De meeste verdedigers van de basisbehoeftestrategie zien enkel iets in zo'n beleid als het niet uitmondt in een groots opgezet liefdadigheidsprogramma. Vandaar dat de basisbehoefte gebonden worden aan het idee van een Nieuwe Internationale Economische Orde (NIEO) dat in 1974 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties werd aangenomen. De ideeën voor een NIEO ontstonden in de jaren zestig toen bleek dat de handel van de ontwikkelingslanden sterk achterop bleef ten opzichte van de industrielanden en dat dat een belemmering betekende voor de ontwikkeling van het Zuiden. De redenen daarvoor zocht men in de politieke en economische machtsverhoudingen binnen het wereldsysteem. Daaruit ontstond een beweging om dat systeem te hervormen, onder andere geconcretiseerd in de UNCTAD-conferenties. Het actieprogramma uit 1974 om de NIEO te realiseren bestond onder andere uit een stabilisering van de exportopbrengsten uit grondstoffen, expansie en diversificatie van de export van halffabrikaten en afgewerkte producten uit het Zuiden, goedkope overdracht van technologie uit de industrielanden, verlichting van de schuldenlast en Zuid-Zuidsamenwerking.

Begin jaren tachtig zijn zowel de basisbehoeftestrategie als de NIEO echter alweer naar het rijk der fabeltjes verwezen. In de belangrijkste industrielanden komen leiders aan de macht die er een neoliberale visie op nahouden: Thatcher in Groot-Brittannië in 1979, Reagan in de VS in 1981, Nakasone in Japan in 1982. Zij hebben geen boodschap aan het soort marktverstoringen dat in beide strategieën geïnstitutionaliseerd wordt. Opnieuw ondergaan de ontwikkelingsprogramma's een drastische koerswijziging. De Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) zijn de exponenten van het nieuwe beleid. De schuldenlast die de derdewereldlanden in de loop van de jaren zestig en vooral zeventig hebben opgebouwd, wordt het breekijzer om het economisch beleid van die landen onder curatele te plaatsen. Nieuwe leningen of nieuwe ontwikkelingshulp komen pas vrij wanneer landen een overeenkomst hebben met IMF of Wereldbank over een structureel aanpassingsprogramma (SAP). Die SAP's zijn de grote nieuwigheid in het ontwikkelingsbeleid van de jaren tachtig. Het idee achter zo'n programma is dat de mislukkingen in de ontwikkelingslanden een gevolg zijn van een beleid dat slecht is afgesteld op binnenlandse en internationale markt- en prijssignalen. Er moet dus een omgeving gecreëerd worden die het marktmechanisme zoveel mogelijk herstelt. Typische beleidsmaatregelen zijn de afschaffing van prijscontroles, liberalisering van de buitenlandse handel, het vrijmaken van de wisselkoersen, hervorming van de financiële markten, privatisering en minder staatscontrole. In feite betekent het voor vele landen niet meer of niet minder dan dat wat in de decennia daarvoor is opgebouwd in de naam van ontwikkeling, nu terug wordt ontmanteld: het onderwijs, de gezondheidszorg, stabiele voedselprijzen enzovoort.

Ondertussen zijn de SAPs ook weer verleden tijd en vervangen door *Poverty Reduction Strategies*, neergeschreven in *Poverty Reduction Strategy Papers* (PRS en PRSP). Dit zou een nieuwe strategie ter bestrijding van armoede moeten zijn, door IMF en Wereldbank goedgekeurd in 1999. Oorspronkelijk waren PRSP's uitdrukkelijk gekoppeld aan schuldverlichting: HIPC-landen³ met een PRSP konden schuldverlichting krijgen tot een 'duurzaam' niveau⁴. Ondertussen is de PRSP voor alle lage inkomenslanden een verplichting geworden willen ze verdere financiering krijgen van IMF en Wereldbank. Ook bilaterale donoren verwachten nu een PRSP. De theorie achter PRSP's is mooi: bedoeling is dat landen zelf hun armoedestrategie schrijven en uitwerken, dat dat gebeurt met participatie van de civiele maatschappij, dat er met een langetermijnperspectief wordt gewerkt en dat de verschillende dimensies van armoede aangepakt worden. In de praktijk blijkt van al dat moois weinig gerealiseerd te worden en blijven het macro-economische denkkader en de aanpak uit de SAP-tijd overeind.

De officiële economische verantwoording van de SAP's en PRSP's is dat eens de economieën van het Zuiden geherstructureerd zijn, de economische groei kan hervatten en dat welvaart en sociale verworvenheden opnieuw opgebouwd kunnen worden, nu op een gezonde economische basis en ingeschakeld in de wereldeconomie. Maar die 'gezonde' economische basis is een neoliberal macro-economisch kader: liberalisering, deregulering en inschakeling in wereldmarkten zijn sleutelwoorden. Bovendien spelen de belangen van de industrielanden minstens even sterk mee in de programma's: onder een SAP/PRSP wordt de economie van een ontwikkelingsland geheroriënteerd op de export (naar de markten van het Noorden), wat deviezen moet opleveren om schulden te kunnen blijven afbetalen. Tegelijk worden importbelemmeringen afgebouwd en worden de markten open gesteld voor westerse bedrijven.

En ondertussen blijft het ontwikkelingsvraagstuk voor nieuwe initiatieven zorgen. De huidige hoofdbekommernissen met betrekking tot ontwikkeling worden goed gevat in de Millenniumdoelstellingen van de Verenigde Naties, in 2000 aangenomen door de Algemene Vergadering van de VN. De bedoeling is dat ze gerealiseerd worden tegen 2015 (de becijferde doelstellingen zijn geformuleerd tov de toestand in 1990):

1. Extreme armoede en honger oplossen: het aantal mensen levend op 1 dollar en lijdend aan honger halveren
2. Lager onderwijs overal realiseren: voor alle jongens en meisjes, overal ter wereld
3. Gender gelijkheid promoten en empowerment van vrouwen realiseren: ongelijkheden in het onderwijs wegwerken
4. Kindersterfte terugdringen: met 2/3 reduceren van kindersterfte beneden vijf jaar
5. Gezondheid van moeders verbeteren: met driekwart de sterfte van moeders in het kraambed terugdringen
6. HIV / AIDS, malaria en andere ziekten bestrijden: de toename stoppen en de trend omkeren
7. Milieuduurzaamheid verzekeren: principes van duurzame ontwikkeling integreren in nationaal beleid en programma's; het aandeel mensen zonder toegang tot drinkbaar water en sanitaire voorzieningen halveren; van minstens 100 miljoen sloppenbewoners de levensomstandigheden verbeteren

³ HIPC staat voor 'Heavily Indebted Poor Countries'. In 1996 werd tijdens een G7-top het HIPC-initiatief gelanceerd, een initiatief voor de armste en zwaarst door schuld getroffen landen om hun schulden te verlichten. Het HIPC-initiatief heeft echter nauwelijks impact gehad op de schuldenlast van landen.

⁴ Bedoeld wordt een niveau dat een land toelaat opnieuw verder te gaan met schuldafbetalingen. Nog maar eens een aanfluiting van de term 'duurzaam'.

8. Een wereldwijd partnership voor ontwikkeling realiseren: een open handels- en financieel systeem verder ontwikkelen; betere markttoegang voor ontwikkelingslanden; betere schuldprogramma's en schuldverlichting; meer ontwikkelingshulp; aandacht voor kleine eilandstaten en door land ingesloten ontwikkelingslanden; werk creëren voor jongeren; toegang tot essentiële geneesmiddelen in samenwerking met farmaceutische bedrijven; toegang tot nieuwe technologie in samenwerking met de private sector (vooral informatie- en communicatietechnologie).

Tussentijdse evaluaties van de Millenniumdoelstellingen wijzen er ondertussen op dat men bij bijna alle doelstellingen serieus achter ligt op het schema. De vraag die natuurlijk gesteld moet worden – maar die op de hoogste niveaus nauwelijks gesteld wordt – is of het beleid dat vanuit verschillende instellingen ontwikkeld wordt wel compatibel is. Zijn de doelstellingen om de ergste armoede te lenigen wel verenigbaar met beleid dat tegelijk vrijere markten en afbouw van overheidsinmenging promoot (via o.a. de Wereldhandelsorganisatie)? Er is alleszins al jarenlang geen enkele indicatie dat dat te verzoenen zou zijn.

In de jaren negentig verscheen ondertussen met het Brundtlandrapport en de UNCED-conferentie een nieuwe vorm van ontwikkeling ten tonele: *duurzame* ontwikkeling. De vraag is natuurlijk of die het zoveel beter kan doen. Het antwoord daarop bewaar ik voor verder.

1.1.3. Enkele bedenkingen

Eerst enkele afsluitende bedenkingen over de problematiek van ontwikkeling. Ten eerste is duidelijk dat de doelstellingen die gesteld waren voor 'ontwikkeling als wereldwijd project' op geen enkele manier gehaald zijn. Alleen al de cijfers spreken voor zich: de dualisering op wereldvlak en binnen landen is enkel gegroeid; miljarden mensen leven in diepe armoede. Noch een strategie die uitging van bewuste overheidsinmenging en –investering, noch een strategie die dat alles weer heeft afgebouwd en landen via liberalisering en deregulering zo snel mogelijk wilde inschakelen in de wereldeconomie, heeft daaraan kunnen verhelpen.

Maar critici als Esteva wijzen op nog een tweede probleem: door de manier waarop we denken over ontwikkeling is een groot deel van de diversiteit aan levenswijzen in het Zuiden psychologisch en cultureel gekoloniseerd. Gustavo Esteva daarover: "Denken over ontwikkeling – eender welke vorm van ontwikkeling – voor hen die tweederde van de wereldbevolking uitmaken, vraagt eerst dat ze zichzelf zien als onderontwikkeld, met de hele last van connotaties die dat meedraagt (...) Het woord ontwikkeling impliceert een gunstige verandering, een stap van het simpele naar het complexe, van het minderwaardige naar het superieure, van slechter naar beter. (...) Maar voor tweederde van de mensen op aarde is die positieve betekenis van het woord 'ontwikkeling' een voortdurende herinnering aan *wat ze niet zijn*. Het is een herinnering aan een ongewenste, onwaardige toestand." (Esteva 1991).

De levenspatronen van vele samenlevingen in het Zuiden werden zo obstakels voor vooruitgang: hun waarden, hun organisatie en rolverdeling, hun manier om conflicten op te lossen, vormen van handel, hun landbouw- of veeteelttechnieken. Culturen die niet prioritair gebouwd waren op accumulatie van rijkdom, op concurrentie, op maken van winst, werden omgesmeed en moesten ingeschakeld worden in de wereldwijde race voorwaarts. Culturele diversiteit werd beschouwd als een belemmering voor 'ontwikkeling' Grote delen van het Zuiden ondergingen zo hetzelfde proces dat decennia vroeger in het Noorden had aangevangen: de onderwerping van steeds meer aspecten van het sociale leven aan de

economie. En die economie is helemaal gericht op hét voorbeeld van geslaagde ontwikkeling, het ‘universele’ model van de industrielanden. Ontwikkeling wordt cultureel-psychologisch gezien mimesis, nabootsing, navolging.

En dan is er een derde probleem: met het verstrijken van de decennia is het duidelijk geworden dat de klassieke invulling van ontwikkeling – iedereen dezelfde vorm en hetzelfde niveau van welvaart als in de industrielanden – fysisch onmogelijk geworden is. Want naast het rechtvaardigheidsvraagstuk heeft zich op wereldvlak een ecologisch vraagstuk ontwikkeld.

1.2. De ecologische crisis

Duurzame ontwikkeling wil niet enkel een antwoord geven op de rechtvaardigheids crisis op wereldvlak, maar tracht tegelijkertijd de ecologische crisis aan te pakken. Voor de beschrijving van die crisis, de ontwikkeling ervan en de ontwikkeling in het ecologisch discours dat ermee gepaard gaat, verwijs ik naar andere lezingen uit deze cursus. Ik sta hier enkel kort stil bij vragen rond een aantal milieuthema’s die momenteel belangrijk zijn op wereldvlak, en geef daarna een voorbeeld van inschatting van de ecologische problematiek aan de hand van de ecologische voetafdruk. Een andere globale benadering, via het concept van milieugebruiksruimte, komt verderop aan bod.

Er zijn de laatste jaren heel wat inspanningen gedaan om de impact van de wereldeconomie op het milieu te meten. Men probeert daarbij in te schatten of de druk op de ecosystemen die het leven op aarde ondersteunen, te groot wordt of niet. Precieze inschattingen van welke ecosystemen hoeveel druk aankunnen, blijven wetenschappelijk voor veel discussie zorgen. Er zijn wel een aantal thema’s die momenteel prominent op de agenda fungeren:

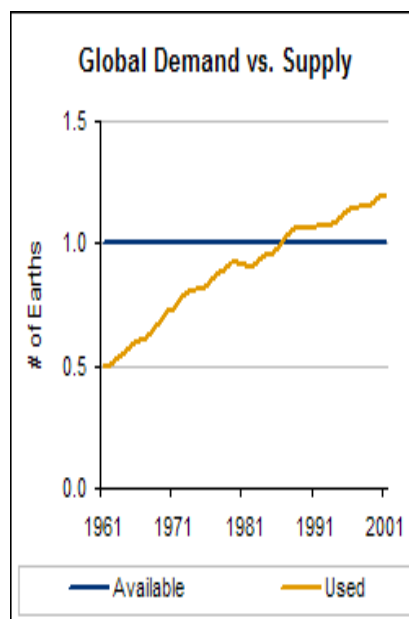
- Energie: welke bronnen zijn er beschikbaar om iedereen ter wereld van voldoende energie te voorzien (fossiel, kernenergie, zonne- en windenergie, waterkracht...)? Hoe wordt de bevoorrading daarvan verzekert en door wie? Is er uitputtingsgevaar voor de niet-hernieuwbare bronnen? Hoe kunnen hernieuwbare bronnen beter en ruimer benut worden? En natuurlijk: de enorme energieconsumptie en verbranding van fossiele brandstoffen heeft geleid tot een door de mens versterkt broeikaseffect. Welke klimaatverandering komt er op ons af, wat zijn de gevolgen, hoe kan klimaatverandering zoveel mogelijk beperkt worden, welke landen moeten daarin wat doen?
- Water: hoe kan iedereen beschikken over voldoende en kwalitatief goed drinkwater? Hoe kan het groeiende gebruik van water in landbouw, industrie en huishoudens beperkt worden? Hoe kan de vervuiling van water beperkt worden? Voor welk soort aanwending is welk soort water geschikt? Hoe kan de export van ‘virtueel’ water beperkt worden⁵? Wat zijn de verbanden tussen voedingsgewoonten en waterverbruik?
- Biodiversiteit: hoeveel plant- en diersoorten worden bedreigd met uitsterven? Wat is de invloed van de mens hierop en kan die gestopt worden? Hoe sterk wordt het ‘web van het leven’ aangetast en verzwakt? Welke verbanden zijn er tussen biodiversiteit, (traditionele) kennis van biodiversiteit en biotechnologie?

⁵ De term ‘virtueel water’ wordt meestal gebruikt om te verwijzen naar water dat ‘opgeslagen’ zit in geëxporteerde landbouwproducten. Snijbonen uit Kenia worden bij ons geconsumeerd, maar ze zijn gekweekt met Keniaans water. Wij consumeren dus als het ware Keniaans water.

- Andere thema's zijn o.a. de bodemproblematiek (erosie, vervuiling, inname van land, verdeling van land...), visbestanden enzovoort

Behalve via thematische beschrijvingen van milieuproblemen, hebben wetenschappers ook geprobeerd overkoepelende benaderingen uit te werken die in één of enkele cijfers de hele problematiek vatten. Of toch minstens een goed beeld geven van de grootte-orde van de ecologische crisis. Voorbeelden zijn het concept van de milieugebruiksruimte (MGR)(Opschoor 1995) en de *ecological footprint* (Wackernagel en Rees 1996). Beide concepten liggen in elkaars verlengde. Ze drukken ten eerste uit dat de biosfeer begrensd is, dat er grenzen zijn aan de draagkracht van de aarde. Ten tweede maken ze duidelijk dat de verdeling van milieugebruik en de toegang tot natuurlijke hulpbronnen erg ongelijk is, vooral tussen Noord en Zuid. Vooral de ecologische voetafdruk heeft de laatste jaren veel aandacht gekregen omdat hij visueel zo verhelderend is en dus educatief interessant om de uitdagingen van duurzame ontwikkelingen te duiden. Het is in wetenschappelijk opzicht echter een tamelijk ruwe benadering: de milieudruk wordt herrekend naar oppervlakte land en zee (visgronden) die in beslag worden genomen door menselijke activiteiten, en voor bepaalde categorieën milieudruk is betwistbaar (bijvoorbeeld energiegebruik / CO₂-uitstoot).

De *ecological footprint* of de ecologische voetafdruk is ontwikkeld door twee Canadese wetenschappers, Mathis Wackernagel en William Rees, in hun boek *Our Ecological Footprint* uit 1996 en in de studie *Ecological Footprints of Nations* uit 1997. Sinds enkele jaren verschijnen regelmatig rapporten in samenwerking met WWF, onder de titel *Living Planet Report*. Het laatste dateert van 2004 (Loh en Wackernagel, 2004). Er is de laatste jaren veel werk gestoken in verfijning van methodologie en berekeningsmethodes. Wackernagel en zijn medewerkers hebben zelfs een nieuw instituut opgericht – *The Global Footprint Network*⁶ – om te waken over de wetenschappelijke correctheid van de methodologie en de interpretatie die aan de voetafdruk gegeven wordt. Dat was ook nodig, want door de populariteit van het concept verschenen er honderden publicaties en websites waarin voetafdrukken en vergeleken werden, vaak met verschillende of ondoorzichtige methodologieën.

Figuur 4. De globale voetafdruk overstijgt de biologische capaciteit van de aarde. Loh en Wackernagel 2004

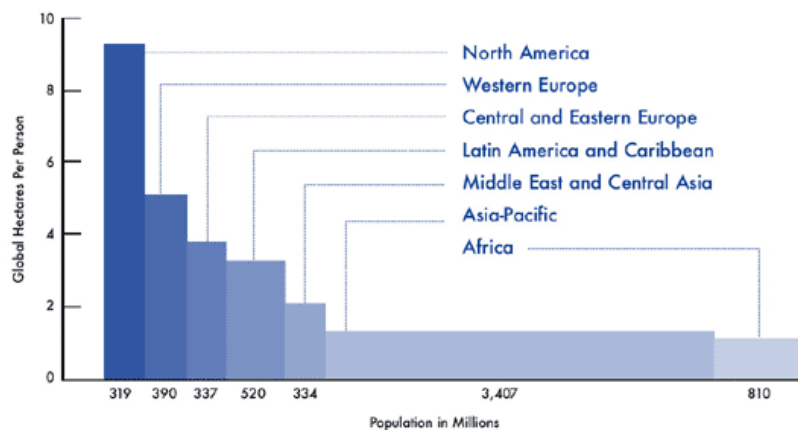
Een ecologische voetafdruk is de oppervlakte aarde die nodig is om in het levenspatroon van een bepaald persoon, stad of land te voorzien. Om de berekeningen te maken, vertrekt men van de beschikbare hoeveelheid biologisch productieve aardoppervlak (woestijnen, poolkappen, hooggebergte etc tellen dus niet mee). In 2001 bedroeg die 11,3 miljard globale hectare (waarbij een globale hectare een hectare is met een biologische productiviteit gelijk aan het wereldgemiddelde). Indien je die gelijk zou verdelen over de wereldbevolking, beschik je over ongeveer 1,8 globale hectare om in de behoefte van die persoon te voorzien. In de eerste publicaties noemden Wackernagel e.a. dit het eerlijk aarde-aandeel, maar in recente publicaties verschijnt dat begrip niet meer. Maar wat wordt er van die biologisch productieve oppervlakte echt gebruikt? Dat wordt berekend op basis van de oppervlaktes die nodig zijn om te voorzien

in de consumptie van voedsel (veeteelt, akkerbouw, vis), hout, vezels, ruimte

⁶ Zie www.ecofoot.net

voor infrastructuur, absorptie van emissies uit energiegebruik. In 2001 was de totale ecologische voetafdruk 13,5 miljard globale hectare, of gemiddeld 2,2 ha per persoon. De biologische capaciteit van de aarde wordt dus ongeveer met 20% overschreden. De voetafdruk ligt daarmee 2,5 keer hoger dan in 1961. Men zou met andere woorden kunnen zeggen dat er letterlijk meer dan één aarde nodig is om in de behoeften van de wereldbevolking te voorzien. De overschrijding van de aardse capaciteit is begonnen in de jaren tachtig. De betekenis hiervan is in feite dat het natuurlijk kapitaal op aarde sneller opgebruikt wordt dan het zich kan herstellen. De ecologische capaciteit wordt zo jaar na jaar verder uitgehouden.

De gemiddelde voetafdruk mag dan wel 2,2 globale hectare bedragen, er zijn grote verschillen tussen continenten en landen. De industrielanden zitten ver boven het gemiddelde en boven het eerlijk aarde-aandeel: de voetafdruk in de VS ligt op 9,5 hectare per persoon, in België/Luxemburg op 4,9 hectare, in Zweden op 7,0 hectare enzovoorts. Het Zuiden blijft daar meestal ver onder. De voetafdrukken van China en India liggen op respectievelijk 1,5 en 0,8 hectare per persoon. Wanneer landen in groepen samengebracht worden, geeft dat interessant vergelijkingsmateriaal (zie figuur 5). De grootte van de voetafdruk en het aantal personen dat zo leeft, wordt duidelijk. Maar ook dat enkel Oost-Azië en Afrika met hun voetafdruk beneden het eerlijk aarde-aandeel blijven. Het Midden-Oosten en Centraal Azië zitten er net

Figuur 5. Vergelijking tussen voetafdrukken. Hoogte is gemiddelde voetafdruk per persoon, breedte proportioneel tov bevolking, dus oppervlakte de totale voetafdruk van de regio. Loh en Wackernagel 2004

boven. In het algemeen kan men zeggen dat de grootte van de voetafdruk van een land bepaald wordt door de consumptie van natuurlijke hulpbronnen per capita, door de totale bevolking en door de efficiëntie waarmee hulpbronnen gebruikt worden.

Opnieuw een hele reeks cijfers, maar wat valt eruit te leren? Ten eerste

is het opvallend dat de gemiddelde ecologische voetafdruk van de mensheid nu al boven de ecologische draagkracht uitstijgt: gemiddeld 2,2 hectare terwijl er 1,8 beschikbaar is. Zelfs terwijl er dus nog miljarden mensen een zeer laag consumptieniveau hebben, wordt de capaciteit al jaar na jaar aangetast. Ten tweede is het duidelijk dat vooral industrielanden boven hun stand leven en zich per persoon veel teveel biologische productiviteit toe-eigenen. Met andere woorden, als iedereen er de levensstijl van de industrielanden op wil nahouden, zijn er enkele extra planeten nodig om die productie- en consumptiepatronen te onderhouden. Zo'n planeten zijn echter schaars. Ten derde, heel wat landen, en zelfs grote zoals China en India leggen per persoon een relatief lichte druk op de draagkracht van de aarde en kunnen dus in theorie doorgroeien naar hun eerlijk aarde-aandeel. Alleen is die ruimte al ingenomen door de industrielanden. Een simpele rekensom leert dat drie tot vijf keer meer consumeren dan beschikbaar is per persoon – een typisch cijfer voor industrielanden –, impliceert dat voor elke 'over-consument' er drie tot vijf andere mensen zijn die maar eenderde tot eenvijfde van het eerlijk aandeel mogen consumeren. Anders blijft de mensheid als geheel niet binnen de draagkracht van de aarde. Tenzij men natuurlijk wil argumenteren

dat een verdeling op basis van eerlijke aarde-aandelen te simplistisch is en er andere basissen gezocht moeten worden, bijvoorbeeld de nationale biocapaciteit, of een combinatie van beide. Maar wat de vergelijkingsbasis ook wordt, één conclusie blijft als een paal boven water: een mondiale evolutie naar de huidige productie- en consumptiepatronen van industrielanden is vanuit ecologisch standpunt waanzin.

1.3. Het dilemma

De tot nu toe geschetste situatie kan in enkele woorden samengevat worden: de huidige verdeling van welvaart is zeer onrechtvaardig – en de ongelijkheid groeit – en de welvaartscreatie van de mondiale consumentenklasse gebeurt op een ecologisch onhoudbare manier – en de ecologische crisis verdiept. Figuur 6 tracht dat te visualiseren: de wip is uit evenwicht, een vijfde van de wereldbevolking weegt zwaarder dan de overige vier vijfde, en dat gewicht tast de draagkracht van de aarde aan.

Een fundamenteel inzicht is dan dat de klassieke invulling van welvaart onmogelijk over de hele wereld gedemocratiseerd kan worden zonder nog grotere ecologische problemen te veroorzaken. Zo'n inzicht gaat in tegen een klassieke strategie om verdelingsproblemen tussen rijk en arm op te lossen, namelijk een strategie van materiële consumptiegroei: je herverdeelt niet wat er is, maar je laat de te verdelen koek groeien. Het is de aanpak die in de loop van de vorige eeuw, en vooral na de tweede wereldoorlog, gevolgd is in de westerse wereld, en met succes. Economische groei en in het bijzonder consumptiegroei haalden de lont uit het sociale kruitvat en verhinderden dat een sociaal conflict over verdeling van inkomen en vermogen losbrak. Zoals boven gezegd is dat in essentie ook de strategie die gevolgd werd en wordt in de opeenvolgende ontwikkelingsdecennia van de Verenigde Naties. Snelle industrialisatie, modernisering van de landbouw, algemene groei van productie en consumptie waren van de jaren vijftig tot zeventig de basisingrediënten van ontwikkelingsprogramma's. Ondertussen zijn daar liberalisering van de buitenlandse handel, hervorming van de financiële markten, privatisering en minder staatscontrole bij gekomen. Maar de *baseline* blijft dezelfde: een ontwikkeling volledig gemodelleerd op de industrielanden, met als doel zo snel mogelijk dezelfde consumptieniveaus te bereiken.

Figuur 6. Figuur geïnspireerd op Carley en Spapens

In een wereld die botst tegen de grenzen van de draagkracht van de aarde moet bij die groeiestrategie zowel voor Noord als voor Zuid diepgaande vragen gesteld worden. Want natuurlijk zal niemand ontkennen dat het Zuiden recht heeft op hogere welvaart, maar als die welvaart op dezelfde manier gecreëerd wordt als in het Noorden, loopt het gegarandeerd mis. Als het Zuiden zou ontwikkelen naar dezelfde productie- en consumptieniveaus als de industrielanden, stevent de wereld af op een ecologische en sociale ramp. De welvaart van industrielanden kan enkel gedemocratiseerd worden ten koste van ecologische en sociale ontwrichting. Wolfgang Sachs zegt ergens dat ons welvaartsmodel “intrinsiek oligarchisch”

is, of met andere woorden alleen mogelijk voor een elite. Het industriële ontwikkelingsmodel is niet uit te breiden over de hele wereld. Figuur 7 tracht dat te vatten: de wip is wel in evenwicht, maar de consumptieniveaus wegen nu zo zwaar dat de draagkracht van de aarde onherroepelijk wordt overschreden.

Figuur 7. Figuur geïnspireerd op Carley en Spapens

daarvan aan zoiets als ecologische integriteit, maar eerder om de vraag of die sociaal-economische rechtvaardigheid via het westerse ontwikkelingsmodel wel één stap dichterbij komt en of er niet een heel andere weg te bewandelen valt die *bovendien* (meer) tegemoet komt aan de noodzaak van ecologische integriteit” (Zweers 1997, 65).

De vraag wordt dan uiteraard wat het alternatief is. Hoe moet een ontwikkeling eruit zien die én rechtvaardig is én de ecologische draagkracht niet aantast? Biedt het concept van duurzame ontwikkeling hier een oplossing? De Nederlandse filosoof Zweers formuleerde de probleemstelling ooit zo: “Het gaat dus geenszins om een ontkenning van de noodzaak van sociaal-economische rechtvaardigheid of om een opoffering

DEEL 2. DUURZAME ONTWIKKELING: WAAROVER HEBBEN WE HET?

Begin jaren tachtig riepen de Verenigde Naties een goed ondersteunde commissie in het leven om een stand van zaken op te maken van de milieu- en ontwikkelingsproblematiek en om beleidspistes te formuleren om die twee grote wereldproblemen aan te pakken. Onder voorzitterschap van de toenmalige Noorse eerste minister, Gro Harlem Brundtland, leverde de commissie in 1987 haar eindrapport af (*Our Common Future*): ‘duurzame ontwikkeling’, dat was volgens het rapport de weg die de wereld moest inslaan. Het Brundtlandrapport kreeg ruime weerklank en lag mee aan de basis van de grote VN-conferentie in 1992 in Rio de Janeiro, de UNCED-conferentie (*United Nations Conference on Environment and Development*). Maar wat is eigenlijk de betekenis van duurzame ontwikkeling? En is die eenduidig te bepalen?

2.1. De ambivalentie van Brundtland

Voor de oorsprong van de term ‘sustainable development’ of ‘duurzame ontwikkeling’ wordt meestal verwezen naar de *World Conservation Strategy*, een rapport van IUCN (International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources) uit 1980, maar het begrip werd wereldwijd populair na de publicatie van het Brundtlandrapport in 1987.

2.1.1. De inhoud van het rapport

De omschrijving van duurzame ontwikkeling die in het rapport gegeven wordt, is ondertussen honderdduizenden keren herhaald: duurzame ontwikkeling “*meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs*” (WCED 1987, 8), of: duurzame ontwikkeling komt tegemoet aan de behoeften van het heden zonder de mogelijkheden van toekomstige generaties in gevaar te brengen om in hun behoeften te voorzien. In de volgende zinnen zegt de tekst dat de stand van technologie, sociale organisatie en de absorptiecapaciteit van de biosfeer grenzen opleggen aan duurzame ontwikkeling. Maar, wordt er meteen aan toegevoegd, dit zijn geen absolute grenzen. Technologie en sociale organisatie kunnen zo verbeterd worden dat er ruimte komt voor een nieuw tijdperk van economische groei. Om ontwikkelingslanden op een consumptieniveau van industrielanden te brengen, schat Brundtland – rekening houdend met bevolkingsgroei – dat er een vijf- tot tienvoudige verhoging van de productie van goederen nodig is (ibid., 15, 213). In ontwikkelingslanden is er daartoe jaarlijks een minimale economische groei nodig van 5 à 6 procent. Of dat mogelijk is, zal in belangrijke mate afhangen van het niveau en het patroon van groei in industrielanden. Een jaarlijkse minimumgroei in industrielanden van 3 à 4 procent is noodzakelijk. (ibid., 50-51). Om in Noord en Zuid snellere groei mogelijk te maken, is er vrijere markttoegang nodig van producten uit ontwikkelingslanden, lagere intrestvoeten, grotere technologietransfer en een significante verhoging van kapitaalstromen (ibid., 89).

Het rapport stelt voorts in zijn analyse dat zowel industriële productiepatronen als armoede de laatste decennia tot toenemende milieuproblemen geleid hebben. Om te kunnen overleven vernietigen armen hun leefomgeving, bijvoorbeeld door kappen van bos, overbegrazing van land enzovoort. Economische groei en welvaartscreatie is daarom niet enkel noodzakelijk om armoede op zich op te lossen, maar door de welvaart die gecreëerd wordt, kunnen ook milieuproblemen in vele landen in het Zuiden verholpen of vermeden worden (ibid., o.a. p. 40). Langs de andere kant leidt economische groei, zeker in industrielanden, vaak tot milieuproblemen. Maar zoals gezegd, zal de economische groei nog sterk moeten toenemen om duurzame ontwikkeling mogelijk te maken. Dat is enkel mogelijk wanneer de economie minder materiaal- en energie-intensief wordt (ibid., 50-51). Nieuwe technologieën creëren de mogelijkheid voor hogere productiviteit, verbeterde efficiëntie aan de inputzijde (minder materialen en energie) en lagere vervuiling aan de outputzijde (emissies) (ibid., 16). Alles bij elkaar genomen wordt duurzame ontwikkeling daardoor “geen staat van harmonie, maar een proces van verandering waarbij de exploitatie van hulpbronnen, de richting van investeringen, de oriëntatie van technologische ontwikkeling en institutionele verandering in overeenstemming worden gebracht met de noden van huidige en toekomstige generaties”. Dat zal niet makkelijk zijn, maar “pijnlijke keuzes” vragen. “Uiteindelijk berust duurzame ontwikkeling daarom op politieke wil” (ibid., 9). De centrale beleidsdoelstellingen moeten dan zijn (ibid., 49):

- Economische groei doen herleven
- De kwaliteit van de groei veranderen
- Basisbehoeften vervullen voor jobs, voedsel, energie, water, gezondheid
- Een duurzaam bevolkingsniveau garanderen
- De basis van hulpbronnen bewaren en verhogen
- Technologie heroriënteren en risico's beheren
- Milieu en economie verenigen in besluitvorming

Om die keuzes uit te diepen, wijdt het rapport hoofdstukken aan de rol van de internationale economie, bevolking, voedselveiligheid, biodiversiteit, energie, industrie, stedelijke ontwikkeling, gemeenschappelijk erfgoed (oceanen, de ruimte, Antarctica), vrede en veiligheid, institutioneel en wettelijk kader⁷.

2.1.2. Bijval en kritiek

Het rapport heeft zowel op luide bijval als op striemende kritiek kunnen rekenen. Langs de positieve kant werd gesteld dat het rapport het bewustzijn over de aanwezigheid van twee wereldwijde crisissen algemeen gemaakt heeft, plus het bewustzijn dat die crisissen met elkaar verbonden zijn. Het toont ook aan dat ontwikkeling en economische groei, willen ze duurzaam zijn, met nieuwe criteria rekening moeten gaan houden, voornamelijk met ecologische randvoorwaarden. Vanaf Brundtland spreekt men zowel over intergenerationele

⁷ Voor hedendaagse lezers wekt het misschien verwondering dat het klimaatprobleem niet aan bod komt. Het is echter pas in de tweede helft van de jaren tachtig dat, na toenemende ongerustheid over een aantal wetenschappelijke bevindingen, binnen de Verenigde Naties alle krachten gebundeld werden om het klimaatprobleem serieus te onderzoeken. In 1988 richtten UNEP (*United Nations Environment Program*) en WMO (*World Meteorological Organization*) het IPCC (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) op, een denktank van wetenschappers met als doel informatie te verzamelen over factoren die klimaatwijziging in de hand werken en strategieën uit te werken om er iets aan te doen. De eerste publicatie van het IPCC dateert van 1990. De bevindingen waren wel invloedrijk genoeg om al tegen 1992, tijdens de UNCED-conferentie, tot de ondertekening van het Klimaatverdrag te leiden (zie verder).

solidariteit (tussen generaties in de tijd) als over intragenerationele solidariteit (tussen de huidige generaties).

Een groot deel van het succes heeft echter veel ambivalentere redenen. Zo kennen de meeste mensen enkel de definitie die Brundtland hanteert, en niet alle andere voorstellen en redeneringen. Die definitie is eigenlijk zeer vaag en daardoor bijna vanzelfsprekend voorwerp van consensus. Het centrale begrip uit de definitie – behoeften – wordt trouwens nergens verder gedefinieerd dan het niveau van voedsel, huisvesting, gezondheid. Is dat alles wat we bedoelen met behoeften? En kunnen ieders behoeften zomaar op hetzelfde niveau gesteld worden? Gaat het over de behoeften van de wereldwijde consumentenklasse of die van de armen? Luxebehoeften (vliegvakanties, mode, ...) of overlevingsbehoeften (water, land, voedsel, ...)? Er wordt geen antwoord op gegeven. Net door die vaagheid en ambiguïteit heeft de term ‘duurzame ontwikkeling’ op instemming kunnen rekenen bij groepen met zeer verschillende belangen (Reid 1995, xv). Dat hoeft overigens niet louter negatief geïnterpreteerd te worden (maar daarop kom ik verder terug; zie o.a. 2.4.).

Voorts slaagt Brundtland erin met ‘duurzame ontwikkeling’ een wonderbaarlijke versmelting te realiseren: ontwikkeling naar geïndustrialiseerd voorbeeld kan gewoon blijven doorgaan, de economische groei moet zelfs toenemen én dat zal – mits wat aanpassingen in de kwaliteit van de groei – zowel het armoedeprobleem als het milieuprobleem oplossen. Dat is een zeer interessante boodschap voor al wie in beleids- en industriële kringen vertoeft. Maar het is meteen ook het zwaarste punt van kritiek. Voor wie de beschrijving en de redenering boven gevolgd heeft, is dat allicht meteen duidelijk. Ten eerste wordt om het ‘ontwikkelingsprobleem’ op te lossen eigenlijk dezelfde remedie als altijd voorgesteld: groei naar het model van de industrielanden, nog snellere groei dan tot dan het geval was geweest. Het recept waarmee dat moet gebeuren is eveneens bekend: marktwerking, kapitaalstromen, technologieoverdracht. Ten tweede blijven ook industrielanden op het gekende pad doorgaan, behalve dat de groei nu materiaal- en energie-efficiënt moet worden. “Our assessment” – onze beoordeling – zegt het rapport, is dat dat kan lukken. Waarop die beoordeling gebaseerd is en hoe de overgang moet gebeuren, wordt nauwelijks bediscussieerd. Er wordt vooral verwezen naar het feit dat sinds de oliecrisis een aantal industrielanden erin slagen hun energie- en materiaalgebruik terug te dringen. Bijna twintig jaar na het Brundtlandrapport weten we ondertussen dat die trend zich op geen enkele manier heeft voortgezet, integendeel.

2.2. De UNCED-conferentie: de ambivalentie zet zich door

Het Brundtlandrapport maakte de weg vrij voor één van de meest ambitieuze conferenties die ooit door de VN georganiseerd zijn, de *United Nations Conference on Environment and Development*, ook bekend als de Rio-conferentie of de Aarde Top (*Earth Summit*), die plaats had in juni 1992 in Rio de Janeiro. Er waren niet alleen 178 regeringen vertegenwoordigd, maar Rio werd ook overspoeld door duizenden journalisten en NGO-vertegenwoordigers. De NGO's organiseerden hun eigen alternatieve top, het *Global Forum*, waarop ook eigen verklaringen werden aangenomen (de *Alternative Treaties*).

Alvorens in iets meer detail naar de uitkomsten van de conferentie te kijken, kan meteen gesteld worden dat de evaluatie van Rio niet anders dan zeer gemengd kan zijn. Ja, de sociale en de ecologische crisis kwamen aan bod; ja, er werden een aantal belangrijke principes geformuleerd of bevestigd; ja, er werden invloedrijke verdragen en actieplannen geformuleerd. Maar toch kwam het dilemma geformuleerd in 1.3. niet aan bod. Sachs zegt het

zo: “Rio was een poging van de dominerende groepen in de maatschappij om een antwoord te vinden op de uitdagingen van het heersende wereldsysteem. Rio moest een grote stap op het pad van duurzaamheid betekenen. Maar sindsdien is er zo goed als niets gebeurd. Op het niveau van officieel beleid en statistieken is UNCED een mislukking. Wereldwijd zijn de armoede en de problemen toegenomen. Je kunt dat niet zomaar afdoen als een slechte uitvoering van de akkoorden. Er is meer aan de hand (...) Het zaad van de mislukking zit in het feit dat de twee fundamentele redenen voor het ontwikkelings- en milieuprobleem niet in vraag gesteld zijn: noch de onophoudelijke economische race van het Noorden, noch de vergeefse mimetische strijd van het Zuiden. Het inzicht dat landen in het Zuiden het ontwikkelingspad van het Noorden niet kunnen nabootsen, is nergens ter sprake gekomen, net zomin als het feit dat eigenlijk het Noorden het probleem is”

Die analyse is ongetwijfeld correct als algemeen oordeel. Rio werd gekenmerkt door een sterk Noord-Zuidconflict, waarbij het Zuiden bijvoorbeeld bevreesd was dat het Noorden nieuwe (milieu)beperkingen wilde opleggen aan zijn recht op ontwikkeling. Het Noorden wilde praten over bijvoorbeeld bevolking en bescherming van natuurlijke rijkdommen, zoals de bedreigde tropische wouden; het Zuiden wilde het hebben over de onverantwoorde consumptie in industrielanden, maar onder andere de VS wilden daarvan absoluut niet weten (met de bekende uitspraak van president Bush sr. als voorbeeld: “*The American lifestyle is not negotiable*”). En toch zijn de resultaten van Rio – meer nog dan het Brundtlandrapport – een merkwaardige mengeling geworden van elementen die bruikbaar en noodzakelijk zijn in een matuur duurzaamheidsdiscours dat de draagwijdte van de sociale en ecologische crisis serieus neemt, en elementen die daar haaks op staan. Dat blijkt wanneer de verschillende resultaten overlopen worden. Ik kan daarbij uiteraard niet alles aan bod laten komen, maar probeer vooral die ambivalentie te duiden.

2.2.1. De Verklaring van Rio

De verklaring bestaat uit 27 beginselen die een aantal principes van ‘ontwikkeling en milieu’ formuleren. Oorspronkelijk had de conferentievoorzitter, Maurice Strong, gehoopt er een echt Handvest voor de Aarde (*Earth Charter*) van te maken, een reeks ethische principes die de actieplannen zouden voorafgaan en die de intrinsieke waarde van de Aarde en de ecosystemen zou benadrukken. Een soort tegenhanger van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, als het ware. De Verklaring is daarvan een zwak afkooksel geworden, maar bevat toch nog altijd bruikbare elementen⁸. Eén van de uitdagingen, zowel voor theoretisch-wetenschappelijk onderzoek als voor politieke vertaling, is om deze principes in de praktijk te operationaliseren. Enkele voorbeelden:

- Het principe van gedeelde maar verschillende verantwoordelijkheid (beginsel 7): alle landen hebben een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het mondiale milieu, maar er is een verschil tussen industrie- en ontwikkelingslanden. Industrielanden dragen de grootste verantwoordelijkheid voor de milieuproblematiek en moeten daarom het voortouw nemen in het nemen van maatregelen. Het is een principe dat in internationale onderhandelingen vaak herhaald wordt, o.a. in het klimaatdebat. Meteen daarna, in beginsel 8, wordt er trouwens aan toegevoegd dat uitbannen van “niet duurzame productie- en consumptiepatronen” noodzakelijk is om een betere levenskwaliteit van alle mensen te garanderen.
- Het voorzorgsprincipe (beginsel 15): indien er ernstige schade dreigt aan het milieu, mag bestaande wetenschappelijk onzekerheid geen argument zijn om maatregelen uit te stellen.

⁸ Voor een scherpe, puntsgewijze bespreking van de Verklaring van Rio, zie Pallemarts (1992)

Ook dit wordt zeer veel gebruikt, bijvoorbeeld in het klimaatdebat, maar ook in discussies over GGO's of chemische stoffen.

- Internalisering van milieukosten en de vervuiler betaalt (beginsel 16): de kosten voor verontreiniging die nu niet in prijzen ingerekend worden, zouden via economische instrumenten (belastingen, emissierechten, subsidies) geïnternaliseerd moeten worden. In bijna elk debat over voorkoming van milieuproblemen komt deze discussie aan bod.
- Het recht op ontwikkeling (beginsel 3): dit wordt zo geformuleerd dat het een soort echo van de Brundtlanddefinitie wordt, namelijk zo te realiseren dat voorzien wordt “in de behoeften op het gebied van ontwikkeling en milieu van zowel huidige als toekomstige generaties”

In andere beginselen gaat het over recht op participatie, informatie en rechtsbescherming van burgers (beginsel 10) of over integratie van milieu- en ontwikkelingsbeleid (beginsel 4). Dit zijn allemaal principes die een centrale plaats innemen in het denken over duurzaamheid en waarover er vandaag – meer nog dan in 1992 – debat is, zowel over hoe ze theoretisch uitgewerkt en onderbouwd kunnen worden, als hoe ze politiek in de praktijk gebracht moeten worden. Het “grote gezag van de verklaring” en het feit dat ze “op topniveau door vrijwel de ganse internationale gemeenschap is onderschreven” (Pallemaerts 1992, 56), heeft ertoe bijgedragen dat ze nog altijd prominent fungeren in debatten over duurzaamheid.

Maar dat is in feite enkel de positieve kant van het verhaal. Want de hele verklaring zit ook vol angels die het gevolg zijn van “een politiek zwaar geladen compromistekst, een produkt van de consensusdiplomatie, die grote politieke meningsverschillen tracht te verhullen door dubbelzinnig taalgebruik” (ibid., 63). Want ja, het voorzorgsprincipe staat erin, maar het moet enkel toegepast worden wanneer “kosteneffectieve” maatregelen voorhanden zijn, zo staat er eigenlijk in beginsel 15. Okee voor internalisering, maar die mag wel de internationale handel niet verstoren, zo staat er eigenlijk in beginsel 16. En verder wordt gesteld dat vrijhandel tot economische groei zal leiden en op die manier tot duurzame ontwikkeling (beginsel 12), wordt nog eens het soevereine recht op exploitatie van hulpbronnen bevestigd (beginsel 2) en wordt duurzame ontwikkeling volledig in dienst van de mens gesteld (beginsel 1), zonder dat ergens gesproken wordt over grenzen aan de draagkracht, zodat de Verklaring een “uitgesproken antropocentrisch perspectief” heeft (ibid., 57).

2.2.2. Agenda 21

Agenda 21 – een agenda voor de 21ste eeuw – is het grote actieprogramma dat in Rio werd opgesteld om duurzame ontwikkeling te realiseren. Het is merkwaardig hoe het tegenwoordig soms als een “neutraal” beleidsdocument geïnterpreteerd wordt, terwijl het in feite het resultaat is van harde politieke onderhandelingen, en dus de ondertussen gekende ambivalentie over wat duurzame ontwikkeling nu eigenlijk is doorheen het hele document terugkeert.

Het omvangrijke document – in de Nederlandse vertaling gemaakt door het Nederlandse ministerie van VROM nemen alle UNCED-documenten samen meer dan 700 bladzijden in beslag – bestaat uit 40 hoofdstukken, opgesplitst in 4 grote delen:

- Sociale en economische dimensies: hoofdstuk 2 – 8
- Behoud en beheer van hulpbronnen voor ontwikkeling: hoofdstuk 9 – 22
- Versterking van de rol van belangrijke groepen: hoofdstuk 23 – 32
- Middelen ter implementatie: hoofdstuk 33 – 40

Reid (1995) merkt op dat het eerste deel in feite het belangrijkste is, omdat er fundamentele vraagstukken behandeld worden in de verschillende hoofdstukken, zoals internationale samenwerking (handel, ontwikkelingshulp, schuldenlast, macro-economisch beleid), armoedebestrijding, verandering van consumptiepatronen, demografie, gezondheid, menselijke nederzettingen (steden, huisvesting, infrastructuur, energie- en transportsystemen), integratie van milieu en ontwikkeling in besluitvorming. Het tweede deel is echter het langst, bijna de helft van het hele document, en is in feite het milieulijk (o.a. atmosfeer, ontbossing, woestijnen, biodiversiteit, oceanen...). Hoewel Agenda 21 bedoeld is als een actieplan, is er bijna nooit een timing te vinden, noch doelstellingen uitgedrukt in cijfers. De meeste hoofdstukken bevatten een schatting van de implementatiekosten, maar beperkt tot één cijfer, zonder indicaties vanwaar dat ene cijfer komt⁹.

In het algemeen gaat het meeste aandacht naar hoe duurzame ontwikkeling in het Zuiden gerealiseerd moet worden, terwijl de aandacht voor de Noordelijke onduurzame productie- en consumptiewijzen veel beperkter is. De stelling dat economische groei en een geliberaliseerde wereldhandel bijdragen tot duurzame ontwikkeling komt ook hier weer prominent naar voren. Daardoor kwamen thema's zoals "de nood van het Zuiden aan betere ruiltermen voor zijn handel, aan hogere exportprijzen, aan schuldverlichting en aan een hervorming van de internationale economische en financiële instellingen" niet of nauwelijks aan bod (Khor 1992, 121). Agenda 21 besteedt ook opvallend weinig aandacht aan de rol van bedrijfsleven en industrie. In de voorbereiding van Rio circuleerden er teksten met voorstellen voor multilateraal aanvaarde gedragscodes voor multinationale ondernemingen, maar die werden allemaal afgevoerd. Aan het bedrijfsleven wordt er nu enkel een hoofdstuk gewijd onder het deel 'versterking van de rol van belangrijke groepen': versterking dus, in plaats van reglementering. Andere opvallende thema's die ontbreken, zijn kernenergie (er wordt enkel aandacht besteed aan radio-actief afval) en wapeniging en militaire uitgaven.

Wanneer tegenwoordig naar Agenda 21 verwezen wordt als een bruikbaar programma om aan duurzame ontwikkeling te werken, dan zijn het meestal niet de net aangehaalde zwaktes die vermeld worden, maar een aantal andere punten:

- Hoofdstuk 4 is het belangrijkste hoofdstuk waarin de niet-duurzame consumptie- en productiepatronen in industrielanden behandeld worden. Eén van de bekende zinnen die altijd aangehaald worden, is de stelling dat de belangrijkste oorzaak van de wereldwijde milieucrisis ligt "bij de niet-duurzame consumptie- en productiepatronen van met name de geïndustrialiseerde landen. Dit geeft reden tot grote bezorgdheid, aangezien hierdoor de armoede en de ongelijkheid worden vergroot."
- Het volledige derde deel van Agenda 21 besteedt aandacht aan de participatie van belangrijke maatschappelijke groepen vanuit het idee dat duurzame ontwikkeling een project is dat onmogelijk door regeringen alleen uitgevoerd kan worden. Er worden in dit deel negen specifieke groepen naar voren geschoven die zeker betrokken moeten worden: vrouwen, kinderen en jongeren, inheemse volkeren, ngo's, lokale overheden, vakbonden, bedrijfsleven, wetenschappers, boeren.
- Door lokale besturen en ngo's is in de loop van de jaren zeer vaak gebruik gemaakt van hoofdstuk 28 (ook uit het derde deel). Daarin wordt gesteld dat lokale besturen in samenspraak met bewoners en bedrijven op hun grondgebied een eigen 'Lokale Agenda 21' moeten uitwerken. De beroemde uitdrukking die we hebben overgehouden aan de UNCED-conferentie – *think globally, act locally* – komt hier het duidelijkst tot zijn recht.

⁹ In het totaal schat men dat de uitvoering van Agenda 21, alleen al voor het Zuiden, jaarlijks 600 miljard dollar zal kosten, waarvan 125 miljard dollar uit ontwikkelingshulp moet komen. Voor de industrielanden werd geen schatting gemaakt.

- Doorheen Agenda 21 komt regelmatig het belang aan bod van nieuwe indicatoren (anders dan louter economische indicatoren zoals BNP, inflatie, betalingsbalans...) om de (on-)duurzaamheid van een samenleving in kaart te brengen en om het beleid te informeren en te oriënteren. Hoofdstuk 40 besteedt er expliciet aandacht aan een stelt dat “de gewoonlijk gehanteerde indicatoren als het bruto nationaal product (...) geen adequate aanwijzingen (geven) voor de mate van duurzaamheid.”
- Agenda 21 roept regeringen op nationale plannen voor duurzame ontwikkeling uit te werken en om op verschillende terreinen aan capaciteitsopbouw te doen (wetenschap, participatieprocessen, technologie en technologie-overdracht...). Dat is voor veel landen inderdaad de aanzet geweest tot uitwerking van nationale plannen en structuren.
- Het idee dat economische, sociale en milieu-aspecten van beleid op een geïntegreerde manier behandeld moeten worden. Dat werkt in meerdere richtingen: in een sociaal of economisch beleid moet rekening gehouden worden met milieuoverwegingen, in een milieubeleid met sociale en economische overwegingen.

2.2.3. Klimaatverdrag, Biodiversiteitsverdrag, Bossenverklaring

In Rio stonden eveneens onderhandelingen over een bossenverdrag op de agenda. Deze zijn echter compleet mislukt en hebben tot niet meer dan een zwakke *Bossenverklaring* geleid. De reden was de scherpe Noord-Zuidtegenstelling: in het Noorden wilde men een akkoord om de tropische wouden te beschermen, het Zuiden interpreteerde dit als een ontoelaatbare aantasting van de soevereiniteit (zeker Aziatische landen) of als een poging om koolstofreservoirs te beschermen zodat industrielanden minder CO₂-uitstoot zouden moeten reduceren.

Twee verdragen stonden niet op de onderhandelingsagenda – er bestond een apart onderhandelingscircuit voor – maar de regeringen konden ze wel ondertekenen in Rio. Het gaat om het *Biodiversiteitsverdrag* en – wellicht het bekendste – het *Klimaatverdrag*.

Ook in het *Klimaatverdrag* komt de ondertussen bekende ambiguïteit weer terug (zij het in mindere mate)¹⁰, maar dertien jaar na datum blijkt het verdrag toch heel wat kenmerken te bezitten die het minstens het potentieel geven om tot een volwaardig internationaal klimaatbeleid te komen (wat niet wil zeggen dat dat potentieel ook gerealiseerd wordt). Aanvankelijk werd het als een vrij zwak verdrag beoordeeld, vooral omdat het nergens concreet wordt: er worden geen reductieniveaus vastgelegd voor bepaalde landen en er wordt geen timing voorop gesteld. Daartoe kwam men pas vijf jaar later in Kyoto met het Kyoto Protocol. Maar het is wel een wettelijk bindend verdrag dat de principes voor een internationaal klimaatregime vastlegt. In artikel 2 wordt de doelstelling van het verdrag omschreven als “stabilisering van de concentraties van broeikasgassen in de atmosfeer op een niveau waarop gevaarlijke antropogene verstoring van het klimaatsysteem wordt voorkomen.”¹¹ Industrielanden het voortouw nemen in de strijd tegen klimaatverandering, o.a. omwille van het principe van gedeelde maar verschillende verantwoordelijkheid (art. 3.1). Van industrielanden wordt ook verwacht dat ze ontwikkelingslanden bijstaan met financiële middelen en technologieoverdracht. Het voorzorgsbeginsel wordt als belangrijk uitgangspunt voor klimaatbeleid geformuleerd (art. 3.3).

¹⁰ Duurzame ontwikkeling, klimaatbescherming en vrijhandel blijken weer mooi in elkaars verlengde te liggen (zie bijvoorbeeld art. 3.5.).

¹¹ Het belangrijkste discussiepunt hier is wanneer men van “gevaarlijke” verstoring kan spreken.

2.2.4. De verdere politieke vertaling: Johannesburg, Göteborg, Brussel

De UNCED-akkoorden zijn het vertrekpunt geworden voor een uitgebreid politiek proces, van internationaal, over Europees, nationaal tot lokaal niveau. Het is onbegonnen werk daarbij in detail te blijven stilstaan in deze tekst. Ik geef enkel een paar elementen aan.

Op *internationaal vlak* volgden in de loop van de jaren negentig een hele reeks VN-conferenties die verschillende aspecten van duurzame ontwikkeling verder uitdiepten, o.a. de Sociale Top in Kopenhagen, de Bevolkingsconferentie in Caïro, de Vrouwenconferentie in Beijing, de Habitat-conferentie in Istanbul. Al die conferenties kregen hun eigen actieprogramma, maar UNCED was altijd een referentiepunt. Op een eerste grote evaluatiemoment van de Rio-afspraken – de zogenaamde Rio+5 conferentie van juni 1997 – werden echter al ontvullende vaststellingen gedaan. Op alle milieuthema's bleek de wereld er slechter aan toe dan vijf jaar eerder, de armoedekloof was groter dan ooit tevoren en vele landen in het Zuiden dreigden elke aansluiting met de wereldeconomie te verliezen. De lichtpunten die daar tegenover stonden, vielen nogal mager uit: lokale besturen en actiegroepen bleken wereldwijd werk te maken van Lokale Agenda 21; het groene zaken doen en mens- en milieuvriendelijke bedrijven zaten in de lift; in onderwijs en vorming ging meer aandacht naar de sociale en milieuproblemen op wereldvlak; veel niet-gouvernementele organisaties en basisbewegingen maakten van duurzame ontwikkeling hun centrale invalshoek.

Van 26 augustus tot 4 september 2002 volgde in Johannesburg een grote Rio+10 conferentie, de *World Summit on Sustainable Development (WSSD)*. Opnieuw kon men niet om de vaststelling heen dat de wereld er op achteruit is gegaan op milieuvlak en dat de kloof tussen arm en rijk groeit. De WSSD moest daarom de uitvoering van Agenda 21 een nieuwe impuls geven, en dat op een geïntegreerde manier met afspraken die ondertussen gemaakt waren rond de *Millennium Development Goals*, de afspraken van de VN-conferentie over ontwikkelingsfinanciering in Monterrey (ook al in 2002) en de afspraken van de vierde ministeriële conferentie van de Wereldhandelsorganisatie in Doha (2001). In de politieke verklaring van Johannesburg worden nogmaals de principes van Rio bevestigd en wordt gesteld dat men Agenda 21 wil uitvoeren. Er wordt expliciet gewag gemaakt van drie pijlers van duurzame ontwikkeling (economische groei, sociale ontwikkeling en milieubescherming) en het voorzorgsprincipe en het principe van gedeelde maar verschillende verantwoordelijkheid worden nog eens extra benadrukt. Industrielanden moeten werk maken van verduurzaming van hun economie, waarbij o.a. gedacht wordt aan internalisering van milieukosten in prijzen. In de politieke verklaring en in het implementatieplan van Johannesburg wordt verder o.a. aandacht besteed aan het belang van toereikende en schonere energievoorziening, betere bescherming van biodiversiteit¹², uitvoering van het Klimaatverdrag, geïntegreerd waterbeheer, verbetering van de volksgezondheid, wetenschap en onderwijs, de opstelling van nationale duurzaamheidsstrategieën, extra steun voor Afrika.

Ondanks al die verklaringen, kan men niet om een vaststelling heen die al door Martin Khor gemaakt werd naar aanleiding van vijf jaar Rio, in 1997, namelijk dat er zich binnen internationale instellingen een conflict lijkt af te spelen tussen twee paradigma's (Khor 1997).

¹² Voor biodiversiteit en oceanen wordt bijvoorbeeld expliciet verwezen naar een ecosysteembenadering, waarbij niet de bescherming van afzonderlijke soorten centraal staat, maar “de bescherming van een complex van gemeenschappen en planten, dieren en micro-organismen, inclusief hun onderlinge wisselwerking en de invloed van de niet-levende omgeving” (VROM 2003)

Eenzijds is er het model van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), de Wereldbank en het IMF. Daarin gaat alle aandacht naar vrije handel, open markten, deregulering en economische groei. Anderzijds zijn er de grote VN-conferenties van (vooral) de jaren '90 die streefden naar belangrijke correcties op het economische systeem. Het eerste model is onbetwistbaar aan de winnende hand en verlamt de uitvoering van het tweede.

Dezelfde dubbelzinnigheid inzake duurzaamheid die we al voortdurend zijn tegengekomen, duikt daardoor ook op andere niveaus op. Op *Europees vlak* bijvoorbeeld staat in het Verdrag van Amsterdam (1997) ingeschreven dat de Unie zich inzet voor duurzame ontwikkeling. Op de Europese Top van Göteborg in 2001 werd er zo een Europese duurzaamheidsstrategie goedgekeurd die zich toespitst op 6 terreinen: klimaat, mobiliteit en transport, armoedebestrijding, vergrijzing, natuurlijke hulpbronnen en volksgezondheid. In feite gaat het om een uitbreiding en aanvulling op de eerder geformuleerde Lissabon-strategie uit 2000. Daarin werd een nieuw strategisch doel vastgelegd voor de Unie, namelijk “de meest concurrentieel en dynamische kenniseconomie van de wereld te worden die in staat is tot duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang”. Aan die economische en sociale doelstellingen wordt met de duurzaamheidsstrategie een milieudimensie toegevoegd. De Unie stelt dat industrielanden het voortouw moeten nemen bij het streven naar duurzame ontwikkeling en wil met de strategie “in eigen huis orde op zaken stellen”. In 2002 werd er ook nog een externe dimensie toegevoegd aan de duurzaamheidsstrategie, met als bedoeling de negatieve impact van de EU-economie elders ter wereld zo klein mogelijk te maken en voor een wereldwijd partnerschap voor duurzaamheid. De eeuwige vraag is of al die doelstellingen met het huidige beleid wel te verzoenen zijn: én meest concurrentieel, én hoge economische groei, én sociaal, én milieuvriendelijk, Europees en mondiaal. Bovendien blijft de uitwerking van de duurzaamheidsstrategie slabakken en is ze slecht geïnstitutionaliseerd. Het is niet duidelijk wat er precies onder valt, er is nauwelijks afstemming met Lissabon en andere processen, er is weinig afstemming met de lidstaten, er is weinig transparantie enzovoort.

Tenslotte nog iets over het *Belgische niveau*. Op federaal vlak werd er in 1997 een kaderwet aangenomen die een aantal structuren installeert om een duurzaamheidsbeleid op gang te trekken. Het gaat om:

- Een tweejaarlijks rapport over het beleid inzake duurzame ontwikkeling op federaal vlak. Er zijn tot nu toe rapporten geweest in 1999 en 2002.
- Een vierjaarlijks federaal plan: een eerste vrij omvangrijk plan werd opgesteld voor de periode 2000-2004, een tweede veel beperkter plan voor 2004-2008. In het tweede plan neemt men de thema's over van de Europese strategie. Ter voorbereiding van de plannen is er telkens een consultatie voorzien van alle Belgische burgers, maar deze inspraakprocedure is enkel bekend bij de *incrowd*.
- Een Interdepartementale Commissie Duurzame Ontwikkeling: een overlegorgaan tussen alle ministeries dat het plan voorbereidt en de opvolging en uitvoering verzekert.
- Een Federale Raad Duurzame Ontwikkeling die als adviesraad functioneert voor de regering, met vertegenwoordigers uit milieu- en derdewereldorganisaties, consumentenorganisaties, vakbonden, werkgevers, wetenschappers en elektriciteitsproducenten. De FRDO is niet bekend bij het ruime publiek, maar levert de laatste jaren wel meestal degelijke adviezen af.
- Binnen het Federale Planbureau werd een Task Force gecreëerd die o.a. de rapporten schrijft en voorbereidend werk levert voor de plannen.

Bij de Copernicushervorming werd in 2002 in de federale administratie een specifieke administratie duurzame ontwikkeling gecreëerd (de Programmatorische Overheidsdienst

Duurzame Ontwikkeling of PODDO). In oktober 2004 werden bij K.B. in alle federale overheidsadministraties duurzaamheidscellen gecreëerd die o.a. jaarlijkse actieplannen moeten opstellen om acties en beleid rond duurzaamheid te ontwikkelen.

Zeker op federaal vlak bestaat er dus een hele structuur en zijn er beleidsaanzetten om van duurzaamheid systematisch werk te maken¹³. Maar de resultaten van dat alles blijven erg mager en de reden is overduidelijk: duurzame ontwikkeling blijft in feite een restbevoegdheid op federaal vlak, die praktisch altijd aan een staatssecretaris wordt toegekend (Jan Peeters, Olivier Deleuze, Els Van Weert)¹⁴. Het beleid rond duurzaamheid komt zo ook niet van de grond.

2.3. De interpretatiestrijd over duurzame ontwikkeling

In de vorige paragrafen is vaak de ambivalente invulling die duurzaamheid krijgt, aan bod gekomen. In feite is de bespreking die we tot nu toe gegeven hebben van “wat is duurzame ontwikkeling?” te karakteriseren als een bespreking van de *mainstream* invulling van het begrip, de invulling zoals die gegeven wordt in de VN en op internationaal of nationaal beleidsvlak. De begrippen ‘duurzaamheid’ en ‘duurzame ontwikkeling’ zijn ondertussen echter zeer ruim doorgedrongen, en het is duidelijk dat er vaak heel verschillende invullingen aan worden gegeven. De Wereldbank telde ooit meer dan 190 verschillende definities voor duurzame ontwikkeling (nog los van de beleids- en gedragslijnen die daaruit voortvloeien). Het gaat hier om veel meer dan begripsverwarring. In feite is er een interpretatiestrijd bezig rond duurzame ontwikkeling. Wolfgang Sachs stelt dat duurzaamheid zowel een notie van verzet als een notie van onderdrukking kan zijn. Met onderdrukking bedoelt hij een hantering van het begrip duurzaamheid die niet leidt tot fundamenteel andere politiek-economische keuzes. In de kritische analyse van Sachs is het UNCED-proces duidelijk in dat bedje ziek. Voor heel wat interpretaties uit de bedrijfswereld geldt ongetwijfeld hetzelfde. Maar er zijn ook veel radicalere invullingen mogelijk, getuige hoe bijvoorbeeld ngo’s en kritische wetenschappers invulling trachten te geven aan duurzaamheid. Welke interpretatie van duurzame ontwikkeling zal het halen? Wie kan zijn zienswijze, zijn kader, zijn taal opdringen?

In het al aangehaalde artikel uit *Streven* gebruiken Jones en Jacobs de analyse van Sachs om te stellen dat duurzame ontwikkeling als begrip om verandering af te dwingen zijn kracht verloren heeft. Die conclusie trekt Sachs zelf evenwel niet. Sachs stelt in een interview “dat zo’n evolutie moeilijk tegen te houden is wanneer een bekommernis van basisbewegingen doordringt tot de centra van de macht, maar tegelijkertijd impliceert het dat basisbewegingen opnieuw moeten definiëren waar ze voor staan. Nu iedereen duurzaam is, moet je definiëren wat de ecologische, politieke, sociale en culturele implicaties zijn van jouw opvatting van duurzaamheid” (Paredis en Weyns, 2000). Zeker sinds hij voor het Duitse Wuppertal-instituut werkt, is Sachs voortdurend geëngageerd in die interpretatiestrijd, zoals bijvoorbeeld blijkt uit *The Jo’burg Memo*, het memorandum dat hij met een reeks andere bekende activisten en wetenschappers publiceerde naar aanleiding van de WSSD, of zoals blijkt uit het

¹³ Op Vlaams vlak bestaat er nog geen specifieke structuur of planning rond duurzame ontwikkeling. Minister-president Leterme, onder wiens bevoegdheid duurzame ontwikkeling valt, zou daarvan in deze legislatuur werk willen maken.

¹⁴ De enige uitzondering was Freya Van Den Bossche, die korte tijd minister van duurzame ontwikkeling was, maar niet echt geïnteresseerd was in de bevoegdheid.

onderzoeksproject dat hij momenteel coördineert rond de vraag welke vorm van globalisering duurzaam kan zijn.

De ruwe indeling die Sachs ooit in een artikel maakte van de verschillende interpretaties van duurzaamheid – en dat als basis dient voor het artikel van Jones en Jacobs – blijft daarbij zeer leerzaam om onderscheid aan te brengen en cruciale keuzes in het duurzaamheidsdebat te verduidelijken. Sachs onderscheid drie grote soorten invullingen van duurzame ontwikkeling. Het eerste noemt hij het *strijdperspectief* op duurzame ontwikkeling. Dat gaat er in essentie vanuit dat internationale competitiviteit, efficiëntie, economische groei en zo vrij mogelijke markten te verzoenen zijn met duurzaamheid. De ‘strijd’ op de markt is essentieel om tot duurzaamheid te komen. Er is grote aandacht voor ecologische modernisering, eco-efficiëntie en de rol van het bedrijfsleven. Aanpassingen moeten prioritair in het Zuiden gebeuren: beheersing van de bevolkingsgroei, oriëntatie van de economie op de wereldmarkt om groei te bevorderen, betere technologie, investeringen van kapitaal, opbouw van expertise. Het is uit de discussie boven allicht duidelijk dat dit perspectief een belangrijke invloed heeft op het *mainstream* discours.

Maar ook het tweede perspectief is terug te vinden, dat is het *astronautenperspectief*. Hier ligt de nadruk op mondiaal management van de wereldproblemen, en dit onder leiding van mondiale instellingen, op basis van multilaterale akkoorden en grondregels. De UNCED-verdragen zitten duidelijk ook in deze lijn. Ook hier is er veel aandacht voor aanpassing in het zuiden, bijvoorbeeld gesteund door een soort Mondiaal Marshal Plan. Nadruk ligt op beheersing van de bevolkingsgroei, overdracht van technologie, educatie van de bevolking. De internationale economie moet veel meer politiek gestuurd worden.

Het derde perspectief noemt Sachs het *thuisperspectief*, en het vertrekt in feite van het op orde zetten van het ‘eigen huis’, in casu de ontwikkelingslanden. Hier overheerst de stelling dat de klassieke vorm van ontwikkeling contraproductief is en dat “catching up” niet gewerkt heeft. De wereld heeft zich “ontwikkeld” in twee tegenovergestelde richtingen; niet alleen tussen landen, maar ook binnen landen (‘globalised rich’ – ‘globalised poor’). De aanpassing ligt nu prioritair in het Noorden: dat moet letterlijk ruimte maken voor het Zuiden via wat men een ‘structureel duurzaamheidsaanpassingsprogramma’ zou kunnen noemen: een verregaande politiek-economisch-culturele herstructurering van de geïndustrialiseerde maatschappij. Dit kan niet enkel om een technische efficiëntie-oefening gaan, maar het gaat ook over een beschaving die opnieuw gematigdheid leert waarderen. Dat vraagt een samenleving die levenskwaliteit haalt uit een gemiddeld niveau van rijkdom, aldus Sachs. Hij kiest duidelijk voor dit derde perspectief als het enige dat echt ‘duurzaamheid’ kan garanderen. Op veel elementen hiervan wordt in het derde deel van deze tekst dieper ingegaan.

Die interpretatieverschillen zijn niet zomaar toevallig. Het gaat om een interpretatiestrijd, om een poging het begrip ‘duurzame ontwikkeling’ toe te eigenen. Sinds o.a. Foucault weten we dat kennis (wetenschappelijke kennis, beleidskennis...) sociaal geconstrueerd is, en dat er een sterke verbondenheid is tussen de productie van die kennis en de (politieke) macht die ermee gepaard gaat. Wie een bepaalde taal / interpretatiekader kan opdringen, bepaalt mee hoe mensen naar de werkelijkheid kijken en bepaalt mee de mogelijkheden die mensen zien om die werkelijkheid te veranderen. Een ander interpretatiekader of discours geeft een nieuw zicht op de werkelijkheid en op mogelijkheden die werkelijkheid te veranderen¹⁵. Het is dus

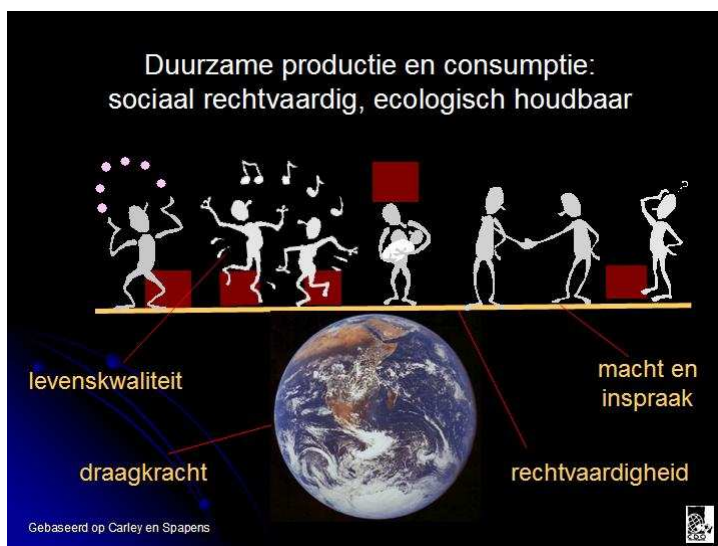
¹⁵ In de wetenschappelijk analyses van (nieuwe) sociale bewegingen wordt dit trouwens als één van hun belangrijke rollen gezien: zich actief bezighouden met de inhoud en productie van wetenschappelijke kennis, beleidskennis en beleidsinformatie. Zo kan een sociale beweging eraan bijdragen dat in wetenschap, politiek en

geen toeval dat het internationale bedrijfsleven aanvankelijk maar een matige belangstelling aan de dag legde voor duurzame ontwikkeling. Toen in de loop van '90-'91 de mogelijke impact van de UNCED-conferentie duidelijk werd, veranderde dat echter. Er werden lobbygroepen opgericht zoals de *World Business Council for Sustainable Development (WBCSD)* en de *Global Climate Coalition (GCC)*. Sindsdien zijn dat soort organisaties van multinationals er in geslaagd binnen de Verenigde Naties, de OESO en zeker ook de regering van de Verenigde Staten grote invloed te verwerven. De GCC is in haar lobbywerk tegen het Klimaatverdrag zeer succesvol bij de Amerikaanse regering; de WBCSD stelt zich veel constructiever op en heeft in de VN en de OESO een belangrijke stem verworven in de discussies over duurzame productie en consumptie. Zeker voor de WBCSD geldt dat haar kijk op de rol van het bedrijfsleven in duurzame ontwikkeling, de rol van handel en markten, en de mogelijkheden van eco-efficiënte productie sterk doorwerkt in de huidige discussies over duurzame ontwikkeling.

De diepere reden voor die interpretatiestrijd is dat de basisbegrippen van duurzame ontwikkeling waardegeladen zijn. Het zijn normatieve begrippen, die op verschillende interpretaties kunnen krijgen.

Aan de hand van figuur 8 kan dat verduidelijkt worden. Het is een figuur die ik zelf vaak gebruik om duurzaamheid te visualiseren. In tegenstelling met de vorige figuren, is de wip hier in evenwicht, de aarde is niet afgeplat, ze is bevolkt met vrolijke mensjes. Dat staat symbool voor een aantal basisbegrippen van duurzaamheid:

- Een hoge levenskwaliteit voor mensen
- Respect voor de draagkracht van de aarde
- Rechtvaardigheid op wereldvlak
- Evenwichtige verdeling van macht

Figuur 8. Figuur geïnspireerd op Carley en Spapens

Maar dan komen de vragen natuurlijk. Er bestaat geen 'objectieve' definitie van wat levenskwaliteit van mensen is, van wat nu precies rechtvaardig is, van wanneer de grenzen van de draagkracht overschreden worden, van wat eigenlijk een goede verdeling van macht is. Al die begrippen zullen anders ingevuld worden, afhankelijk van tijd, plaats, iemands positie in de samenleving enzovoort. Belangrijk gevolg: er bestaat dus ook geen algemeen geldende definitie van duurzame ontwikkeling.

Duurzame ontwikkeling is een sociale

constructie waarbij zowel in de definitie als in de operationalisering van het begrip meerdere normatieve keuzes gemaakt moeten worden.

alledaagse kennis een nieuw perspectief wordt ontwikkeld op het onderwerp waarmee de beweging bezig is (Van der Heijden 2000, 40-44).

DEEL 3. OP ZOEK NAAR DUURZAAMHEIDSSTRATEGIEËN

Het is mijn stellige overtuiging dat het mogelijk is om aan duurzame ontwikkeling een radicale invulling te geven. En dat dat ook een noodzakelijke oefening is om mee de interpretatiestrijd over het begrip te voeren. Eén van de meest vruchtbare manieren om naar radicale interpretaties op zoek te gaan, is gebruik te maken van concepten die op één of andere manier een vertaling zijn van “grenzen aan de draagkracht van de aarde”. Voorbeelden van zo’n concepten zijn de ecologische voetafdruk en de milieugebruiksruimte (MGR). Over de ecologische voetafdruk hadden we het boven; hier werken we verder met de MGR.

3.1. Leven binnen de milieugebruiksruimte

Het begrip MGR werd eind jaren tachtig geïntroduceerd door de Nederlandse milieu-econoom Hans Opschoor. Opschoor omschrijft de MGR als “de mogelijkheden die natuur en milieu aan de maatschappij bieden voor benutting nu, zonder afbreuk te doen aan toekomstige gebruiksmogelijkheden. (...) De MGR geeft aan hoeveel mensen aan materialen uit het milieu kunnen halen en er aan vuil en afval weer in kunnen dumpen, zonder dat de duurzaamheid van het milieugebruik in gevaar komt, zodat het milieu zich kan herstellen van de claims die de mensen erop leggen” (Opschoor 1995). De basis waarop dat milieugebruik stoelt, wordt bepaald door het zelfreinigend vermogen van het milieu, het vermogen om hulpbronnen voort te brengen en de draagkracht voor menselijke activiteiten. Indien vervuiling, uitputting van grondstoffen of aantasting van natuur het herstellend vermogen van het milieu overstijgen, dan krimpt de MGR. De MGR is ook beperkt oprekbaar, bijvoorbeeld wanneer nieuwe manieren worden gevonden om hulpbronnen te gebruiken of schonere productieprocessen worden ontwikkeld. De stelling van Opschoor – en van velen met hem – is evenwel dat de claim op de MGR veruit het tempo overstijgt waarin de MGR vergroot kan worden.

Vanuit dit perspectief gezien, betekent duurzaamheid dus dat de mensheid zijn beslag op het

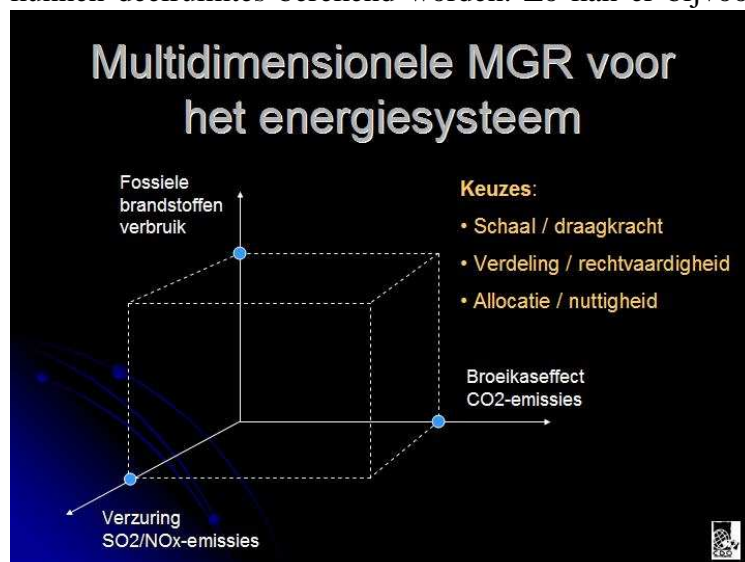
Figuur 9. Figuur gebaseerd op Spangenberg

milieu binnen de globale MGR houdt. Het concept maakt met andere woorden duidelijk dat de aardse biosfeer begrensd is en geen oneindig groeiende druk van menselijke activiteiten kan doorstaan. Maar het concept MGR doet meer dan milieubekommernissen vertalen. De MGR moet worden gedeeld: met andere mensen binnen de huidige generatie, maar ook met toekomstige generaties en met andere soorten. Dat roept vragen op over hoe de MGR momenteel verdeeld is, wat een rechtvaardige verdeling zou zijn, enzovoort. De

MGR verenigt zo ecologie en rechtvaardigheid in één kader. Op die manier geeft de MGR de mogelijkheid een bovengrens vast te leggen waarbinnen iedere aardbewoner met zijn milieugebruik zou moeten blijven. Bovendien kan er “dignity line” of een “waardig leven lijn” worden afgebakend: wie met zijn gebruik aan hulpbronnen beneden die lijn zit, zal het moeilijk hebben een fatsoenlijke levenskwaliteit te bereiken. Tussen de twee lijnen hoeft niet iedereen op dezelfde manier te leven. Er zijn meerdere duurzame levensstijlen mogelijk.

Een normatieve keuze in het model is dat ieder mens een gelijk recht heeft op gebruik van de natuurlijke hulpbronnen van de wereld. Dat heeft verregaande consequenties. De MGR die een bepaald land ter beschikking heeft, wordt daardoor niet alleen meer begrensd door ecologische beperkingen, maar ook door overwegingen van rechtvaardigheid. De gevolgen daarvan kunnen met een eenvoudig rekenvoorbeeld geconcretiseerd worden. Zoals boven al gezegd, zijn ruwweg de 20% rijkste mensen op aarde momenteel verantwoordelijk voor ongeveer 80% van de milieudruk op aarde. Een rechtvaardige verdeling van de MGR in de huidige situatie zou betekenen dat de rijksten hun milieugebruik met een factor vier moeten terugdringen, of anders uitgedrukt: de milieudruk per eenheid welvaart moet met 75% dalen in de industrielanden. Tegen 2050 wordt de situatie echter complexer. Ten eerste maakt de bevolking van de industrielanden dan nog zo'n 10% uit van de wereldbevolking. Ten tweede valt het niet te verdedigen dat landen in het Zuiden op het huidige welvaartspeil zouden blijven. Wanneer met ervan uitgaat dat de totale mondiale milieudruk niet verder mag stijgen dan vandaag, dan wordt het meteen duidelijk dat het milieubeslag van industrielanden met een factor 10 tot 20 moet dalen om het Zuiden in staat te stellen een hoger welvaartspeil te bereiken (De Jonge e.a. 2000). Factor 4 en factor 10 zijn begrippen die stilaan gemeengoed worden in het debat over duurzame ontwikkeling. Factor 4 wordt meestal gezien als een doelstelling voor ongeveer 2025, factor 10 als een doelstelling voor 2050.

Het uitgewerkte voorbeeld is natuurlijk slechts rudimentair. De situatie is veel complexer omdat in het MGR-model met verschillende variabelen gewerkt wordt, zoals CO₂-emissies, verzurende emissies, uitputting van grondstoffen, enzovoort¹⁶. Voor elk van die grootheden kunnen deelruimtes berekend worden. Zo kan er bijvoorbeeld een multidimensionele MGR

Figuur 10. Figuur gebaseerd op De Jonge

uitgewerkt worden voor het energiesysteem, met een dimensie aan de inputzijde (bijvoorbeeld het gebruik van fossiele brandstoffen), en twee dimensies aan de outputzijde (CO₂ emissies en verzurende emissies)¹⁷. Voor een deel kan daarbij gewerkt worden met wetenschappelijke gegevens, maar ook nu weer zullen er normatieve keuzes gemaakt moeten worden, bijvoorbeeld in de formulering van doelen, in de inschatting van draagkracht en (ecologische) risico's die een maatschappij

¹⁶ Hierin zit een cruciaal verschil met de ecologische voetafdruk, waar alles verrekend wordt naar globale hectares. Dat is educatief interessanter, maar maakt de ecologische voetafdruk veel minder exact, en daardoor minder bruikbaar wanneer het erop aankomt beleidskeuzes te verfijnen.

¹⁷ Uiteraard zijn drie dimensies voor het energiesysteem nog te weinig.

bereid is om te lopen, in de aannames van wat rechtvaardig is, in wat binnen die MGR zinvolle en nuttige productie is, enzovoort. Een ‘objectieve’ MGR bestaat dus niet (voor een diepgaande bespreking, zie De Jonge e.a. 2001).

Het rekenvoorbeeldje leert wel iets over grootte-orde: een invulling van duurzame ontwikkeling die werkt met de MGR heeft het niet over aanpassingen van enkele procentjes. Het zal gaan om diepgaande politieke, economische, sociale en culturele veranderingen. Om Opschoor nog eens aan te halen: hij spreekt over een forse hoop innovatie in technologie, levensstijl/consumptiepatroon en maatschappelijke instituties, zowel nationaal als internationaal. Dat vergt volgens hem een levensbeschouwing, een moraal en een maatschappij-inrichting die kwalitatief anders zijn dan de nu heersende.

Op een paar elementen daarvan ga ik in in de volgende paragrafen. Een eerste ‘visualisering’ van de uitdaging om binnen de MGR te blijven, wordt getoond in figuur 11. Het gaat opnieuw om een eendimensionale MGR met een plafond en een vloer. Verschillende groepen landen zijn gepositioneerd op basis van hun per capita milieugebruik. Ontwikkelingslanden

Figuur 11. Figuur geïnspireerd op Rochol

convergentie’ is overigens één van de modellen op basis waarvan de discussies over toekomstige broeikasgasemissies gevoerd worden.

3.2. Efficiëntie, herverdeling, genoeg

Indien duurzame ontwikkeling geoperationaliseerd wordt met behulp van concepten als milieugebruiksruimte of de ecologische voetafdruk, dan roept dat onvermijdelijk vragen op naar welk soort beleid en gedrag noodzakelijk zijn om binnen die MGR of voetafdruk te blijven. De enige, juiste weg naar duurzaamheid bestaat niet, maar dat wil daarom niet zeggen dat er geen grote oriëntaties aangegeven kunnen worden van wat een overgang naar duurzaamheid kan inhouden. Nog altijd één van de boeiendste en meest omvattende

¹⁸ Overigens kan de figuur nog tot boeiende discussies leiden, bijvoorbeeld de suggestie dat het welvaartsniveau voor alle landen blijft stijgen: wat betekent dit precies?

denkoefeningen op dat gebied is het werk dat verricht is door het Duitse Wuppertalinstituut in opdracht van BUND, de Duitse afdeling van Friends of the Earth, en de Duitse derdewereldorganisatie Misereor. De studie werd voor een internationaal publiek toegankelijk als *Greening the North. A Post-Industrial Blueprint for Ecology and Equity* (Sachs W., Loske R., Linz M., 1998). Met Duitsland als voorbeeld wordt getoond hoe een duurzaam industrieland er over pakweg 50 jaar zou kunnen uitzien en welke keuzes dat impliceert. De studie vertrekt van een berekening van de MGR voor Duitsland voor o.a. fossiele brandstoffen, materiaalgebruik, water en landgebruik. Op de meeste van die terreinen vraagt een duurzaam Duitsland reducties in gebruik van 80 tot 90% tussen 2010 en 2050. De uittekening en berekeningen van de MGR nemen ongeveer een derde van het boek in beslag. Dan volgt er een belangrijke cesuur in het boek. De auteurs stellen dat dit soort kwantitatieve gegevens nodig zijn om de omvang van de problematiek te duiden en te informeren over de richting die ontwikkeling moet inslaan. Maar die aanpak heeft ook een grote zwakte:

“People are rarely moved by this approach. Remarkable and surprising aspects of nature, its sounds, colours and structures are left out of discussion of levels of consumption; people’s organizations, interests and wishes are lost to view (...) By themselves targets for cutting consumption at best serve as a source of information but do not arouse anyone’s enthusiasm (...) That is why targets must be converted into qualitative objectives, or else this study will remain bogged down in ascertaining limits without involving ordinary people. People do not only want to be forced to act; they also want to exercise their free will (...) What is at issue is to change limits into opportunities (...) Taking leave of former patterns of development opens up new spheres of possibility, inviting previously uncalled-for technical and social inventiveness” (ibid., p. 82-84).

De studie werkt dan acht paradigma’s uit die de sociale vernieuwing moeten in gang zetten om de overgang naar een duurzamere samenleving mogelijk te maken. Het gaat om:

1. matigheid in tijd en ruimte, o.a. lagere snelheden en kortere afstanden
2. een groene marktagenda, met o.a. een ander belastingsysteem
3. van lineaire naar cyclische productieprocessen
4. welzijn in plaats van welvaart
5. intelligente infrastructuren
6. herleving van land en landbouw
7. leefbare steden
8. internationale rechtvaardigheid en mondiale solidariteit

In wat volgt worden een aantal ideeën uit die studie opgepikt en aangevuld met andere en eigen inzichten om drie oriëntaties of strategieën uit te werken die veel beloftes inhouden om de ontwikkeling van industrielanden te heroriënteren naar sociale rechtvaardigheid en ecologische houdbaarheid: een efficiëntiestrategie, een genoeg-strategie en een herverdelingsstrategie. De achtergrond van alle voorstellen is dat de zoektocht naar duurzaamheid moet beginnen in het Noorden. Wanneer 20% van de wereldbevolking zichzelf 80% van de rijkdommen toe-eigent, dan is het onvermijdelijk dat de rest van de mensheid in de marginaliteit terecht komt. Een goed nabuurschap op wereldvlak impliceert dat industrielanden economieën ontwikkelen die veel minder zwaar wegen op de planeet en op andere landen. De verschillende strategieën vullen elkaar aan.

3.2.1. De efficiëntiestrategie

Economische vooruitgang is tot nu toe praktisch volledig gebouwd geweest op verhoging van de arbeidsproductiviteit. Technologische en organisatorische innovatie zijn gebouwd op steeds minder arbeidsinput per eenheid output. Vooruitgang is steeds meer produceren met voortdurend minder mensen. Natuurlijke hulpbronnen worden beschouwd als overvloedig voorradig. In een wereld die botst tegen de draagkracht van de aarde, kan dat niet langer. Duurzame ontwikkeling vereist een nieuwe richting voor economische vooruitgang: de nadruk moet niet langer liggen op verhoging van de arbeidsproductiviteit, maar wel op de verhoging van de productiviteit van natuurlijke hulpbronnen. Zoals Von Weizsäcker en Lovins het stellen in hun boek *Factor Four*: de wereld van morgen zal geen tekort hebben aan mensen, maar wel aan natuur. De prioriteiten moeten dus veranderen. Vanaf nu is het veel intelligenter onproductieve kilowatts, fossiele brandstoffen, tonnen materiaal, water of papier af te schrijven dan mensen. En dat doorheen de hele levenscyclus van een product: vanaf de ontginning van de grondstoffen, over de productiefase, op het niveau van het product zelf, in de gebruiksfase van het product, tot in de uiteindelijke afvalfase. De globale doelstellingen op vlak van eco-efficiëntie die langzaamaan internationaal doordringen zijn factor 4 en factor 10. Factor 4 heeft als doelstelling tegen 2025 vier keer efficiënter om te springen met energie, materialen, grondstoffen. Of anders geformuleerd: de hoeveelheid welvaart die uit een eenheid grondstof gehaald wordt, moet verviervoudigen. Tegen 2050 zou dan een factor 10 gehaald moeten worden. Dematerialisatie van de economie is dus de doelstelling.

Op het niveau van het productieproces betekent dat werken met gesloten kringlopen waarbij zoveel mogelijk energie en materialen hergebruikt worden in de productiecycclus. Warmtekrachtkoppeling is daarvan een voorbeeld. Een concept dat in dit verband stilaan bekendheid begint te krijgen is dat van 'industriële ecologie': zoals in een ecosysteem waar de afval van de ene soort dient als voedsel voor de andere, worden in industriële clusters de afvalproducten van de ene industrie gebruikt als grondstof voor de andere. Bedoeling is uiteindelijk te komen tot zero-emissies. Het industriepark van Kalundborg (Denemarken) wordt vaak als voorbeeld geciteerd. Statoil, het Noorse petroleumbedrijf, levert bijvoorbeeld koelwater aan de plaatselijke energieproducent en surplus gas aan Gyproc Plasterboard. De energieproducent levert op zijn beurt o.a. stoom aan Statoil en aan het farmaceutisch bedrijf Novo Nordisk, en warm water voor 5000 huizen in Kalundborg en voor de vistanks van het plaatselijke visbedrijf

Op het niveau van productinnovatie betekent eco-efficiëntie een evolutie naar producten met een minimale inhoud aan grondstoffen, gemaakt van biologisch afbreekbare materialen, met een lange levensduur, makkelijk herstelbaar, opgebouwd uit modules die eenvoudig herbruikbaar zijn en recycleerbaar zijn, ook esthetisch van hoge kwaliteit. Op het niveau van het product zal zich nog een andere evolutie voordoen met een verschuiving van verkoop van 'tastbare' producten naar verkoop van diensten. Bedrijven zullen machines (bijv. fotokopieerders) leasen of verhuren. Het strategisch belang van een bedrijf verschuift daardoor van verkoop van zoveel mogelijk producten naar verhuren van makkelijk herstelbare, herbruikbare en recycleerbare, langlevende producten met een goede dienstverlening. Dezelfde filosofie zit achter de verschuiving bij energiebedrijven van de verkoop van zoveel mogelijk kWh naar de verkoop van energiediensten.

De eerste stappen op weg naar zo'n omschakeling worden vaak gezocht in een zogenaamde ecologische belastinghervorming: de belastingbasis wordt gedeeltelijk verschoven van arbeid naar energie- en materiaalgebruik. Wat we niet meer willen (energie- en materiaalverspilling)

gaan we belasten; de opbrengsten daarvan kunnen gebruikt worden om arbeid minder te belasten en dus goedkoper te maken. Op die manier wordt in het marktsysteem een prijsmechanisme ingebouwd dat arbeidsintensieve productie stimuleert en milieubelastende productie afremt.

Dit soort ontwikkelingen naar eco-efficiëntie heeft een belangrijke link naar het Zuiden. In een situatie waar slechts beperkte middelen (financiële en andere) voorhanden zijn, is het uiteraard goed zo efficiënt mogelijk te produceren. Het Zuiden gebruikt momenteel bijvoorbeeld 40% meer energie dan het Noorden om dezelfde goederen en diensten te produceren. Krachtcentrales in het Zuiden moeten 1/5 tot 2/5 meer brandstof gebruiken voor elke kWh. Alle studies geven aan dat ook het Zuiden gebaat is met efficiënte technologie. Daarbij wordt vaak het idee naar voren geschoven van *leapfrog technologies* of haasje-over technologieën. Daarmee wordt bedoeld dat ontwikkelingslanden dankzij duurzame technologie de vervuulende fase van ontwikkeling kunnen vermijden. Ze kunnen als het ware haasje-over spelen en hun productie en consumptie meteen uitbouwen met duurzame technologie. Haasje-over technologieën zouden hen de kans geven hun consumptie, industrialisering en ontwikkeling te verbeteren zonder bij te dragen aan milieuproblemen.

Het klinkt aantrekkelijk, maar haasje-over spelen veronderstelt minstens twee dingen. Ten eerste zal het Noorden moeten tonen dat overschakelen op energie-efficiëntie en hernieuwbare energie werkt. Als het Noorden omschakelt, wordt de benodigde technologie meteen een stuk goedkoper. Maar ondertussen – en zelfs in geval van goedkopere technologie – blijft er het probleem van overdracht van die technologie naar het Zuiden. Tijdens UNCED was technologie-overdracht één van de hete hangijzers. Agenda 21 erkent in hoofdstuk 34 dat technologie onder gunstige voorwaarden ter beschikking gesteld moet worden van het Zuiden, maar zegt er meteen bij dat intellectuele eigendomsrechten beschermd moeten worden. En daar zit meteen een enorme barrière. De patenten van zulke technologieën zijn meestal in handen van multinationals uit het Noorden, en die zijn er niet altijd happig op om bedrijven in het Zuiden hun technologieën te laten gebruiken, zelfs als die bereid zijn er de marktprijs voor te betalen.

3.2.2. De genoeg- of levenskwaliteitstrategie

Leidt het eco-efficiënt gebruik van natuurlijke rijkdommen ook tot een lagere consumptie van die natuurlijke rijkdommen? Enkel wanneer de winst in efficiëntie op termijn niet teniet wordt gedaan door de groei van de totale economische activiteit. Wackernagel en Rees (1997, 18 e.v.) stellen dat in het verleden technologische vernieuwingen en efficiëntiewinsten zelden of nooit geleid hebben tot een afname van de druk op het milieu. Integendeel, de toename van de efficiëntie leidt tot snellere economische groei en daardoor ironisch genoeg tot hoger grondstoffen- en energiegebruik.

De efficiëntie-strategie moet daarom aangevuld worden met een genoeg-strategie (in het Engels wordt het begrippenpaar *efficiency* en *sufficiency* gebruikt). Nogal wat auteurs zien een efficiëntierevolutie als een tussenstap die voldoende tijdwinst moet opleveren om een beschaving te ontwikkelen waar niet-materiële aspecten van welvaart en welzijn een meer centrale plaats innemen in het maatschappelijk leven, een beschaving die met minder materiële consumptie toch een even hoge levenskwaliteit waarborgt. Het gaat daarbij niet om een maatschappij die stagneert, maar die, zoals de Amerikaanse econoom Herman Daly benadrukt, zich kwalitatief in plaats van kwantitatief verder ontwikkelt (bijvoorbeeld op vlak van technologie, kennis, inkomensverdeling). Een argumentatie daarvoor is niet moeilijk te

geven: aan de meeste van de materiële behoeften is in de industrielanden al lang voldaan. Wat mensen echt belangrijk vinden in het leven zijn meestal niet 'dingen', maar gelukkige relaties met vrienden, tijd om te genieten en plezier te hebben, een goede gezondheid, een boeiende job, de mogelijkheid om keuzes te maken. Ook in enquêtes naar wat de bevolking belangrijk vindt, komt dat telkens opnieuw naar voren.

Een hogere levenskwaliteit vraagt bijvoorbeeld een verlangzaming en een regionalisering van de economie. Tot nog toe is sneller altijd beter. Maar snelheid gaat enerzijds gepaard met een enorme mobilisatie van natuurlijke hulpbronnen, anderzijds weegt het zwaar op het sociale leven. Bovendien zijn snelheid en lange afstanden aan elkaar gekoppeld. Een maatschappij die op dat spoor verder gaat, kan zich niet duurzaam ontwikkelen en zal nooit een factor 10 halen. Transportsystemen met lagere topsnelheden, zeker de auto, kunnen ontwikkeld worden. Daaraan gekoppeld is een bezinning nodig op de optimale ecologische schaal van een economie. Regionale bevoorrading en regionale marketing hebben een onontbeerlijke plaats in een economie die overschakelt naar herstel en onderhoud, dienstverlening, biologische landbouw, hernieuwbare energie.

Genoeg- of levenskwaliteitstrategieën zijn eerder gericht op welzijn dan op welvaart. In moderne maatschappijen hebben vele goederen een symbolische en communicatieve functie gekregen: consumenten maken met hun aankopen een statement over zichzelf, over het soort levensstijl dat ze belangrijk vinden. De symbolische functie die goederen hebben gekregen, is één van de belangrijke redenen voor de groeiende consumptie. Wanneer producten niet meer voor hun instrumentele nut gekocht worden, maar voortdurend nieuwe identiteiten en ervaringen beloven, heeft de consument ook voortdurend nieuwe goederen nodig. Toch blijken er geen empirische bewijzen te zijn dat er, boven een bepaalde drempel, een correlatie is tussen hogere consumptie en meer geluk. Vergelijkend onderzoek tussen maatschappijen leert dat, boven een materieel minimum, de minder begoeden niet ongelukkiger zijn dan de rijken. Eén van de redenen blijkt te zijn dat de rijken gevangen zitten in een soort tijdsval: het is niet geld dat ze (we) tekort komen, maar tijd. Hogere arbeidsproductiviteit – meer produceren in minder tijd – is tot nu toe praktisch uitsluitend vertaald in hogere productie, hoger loon, en daaraan gekoppeld meer consumptie, terwijl het in feite ook meer vrije tijd had kunnen opleveren. Ondertussen geldt voor steeds meer mensen dat – boven een bepaald inkomensniveau – meer tijd een hogere waarde heeft dan meer geld.

Dat maakt de weg vrij voor selectieve consumptie. Veel goederen bezitten steelt immers tijd. Er moet voor gewerkt worden, ze moeten uitgezocht en gekocht worden, ze moeten gebruikt worden, van genoten, onderhouden, afgestofd, hersteld, opgeborgen en afgevoerd. Er loopt een directe link van selectievere consumptie (sommigen spreken over consuminderen, anderen over consumentenbevrijding) naar arbeid. Selectievere consumeren – en dus minder uitgeven – maakt het eenvoudiger te kiezen voor (vrijwillige) arbeidsduurverkorting. De compensatie voor minder inkomen zit het heroveren van meer tijd en meer zeggingschap over de eigen tijdbesteding. De roep om meer tijd in onze maatschappij is bovendien meestal niet puur individueel gemotiveerd, maar is vaak verbonden met sociale motieven (tijd voor familie, vrienden, vrijwilligerswerk...) Ook dat is belangrijk in een maatschappij die op zoek is naar duurzaamheid.

Tot slot nog dit. Eén van de belangrijke internationale dimensies van een genoeg-strategie is dat ook het Zuiden zijn voordeel kan doen bij bepaalde onderdelen van de strategie, bijvoorbeeld regionalisering. Progressieve boeren- en derdewereldorganisaties pleiten er bijvoorbeeld voor om, in het kader van voedselsoevereiniteit, elke regio de kans te geven

zoveel mogelijk basisproducten zelf te produceren en zelf voor de eigen voedselzekerheid in te staan. In de afgelopen decennia heeft de Europese Unie bijvoorbeeld voortdurend landbouwproducten gedumpt op markten in het Zuiden, terwijl toch tegelijkertijd ontwikkelingshulp gegeven wordt aan de uitbouw van de landbouw ginds. Dat is eigenlijk absurd, want de landbouwsector in het Zuiden kan vaak niet op tegen de dumping. Een mogelijk alternatief is tot een akkoord te komen dat de E.U. haar landbouwuitvoer afbouwt en dat ontwikkelingslanden lokale en regionale markten in het Zuiden gaan bevoorraden. De Europese landbouw produceert dan in het vervolg voornamelijk voor de eigen markt en krijgt een goede prijs om rekening te kunnen houden met de kwaliteit van bijvoorbeeld vlees, dierenwelzijn en milieuvorwaarden.

3.3.3. De herverdelingsstrategie

Naast de efficiëntie- en genoeg-strategie is er ook een herverdelingsstrategie nodig om in industrielanden en op wereldvlak een trendbreuk te realiseren naar een ecologisch houdbare en sociaal rechtvaardige samenleving. In industrielanden zelf zou bijvoorbeeld een vermogensbelasting de kloof tussen arm en rijk kunnen verkleinen en middelen opleveren om bepaalde sociale en milieudoelstellingen te realiseren. Aan de onderkant van de sociale ladder zijn er mogelijkheden als negatieve inkomensbelasting of basisinkomen. Er zitten echter ook belangrijke internationale verdelingsaspecten aan een duurzaamheidsstrategie.

Wanneer men het uitgangspunt aanvaardt dat de draagkracht van de aardse ecosystemen eindig is, dan wordt het rechtvaardigheidsvraagstuk en de verdelingskwestie veel scherper. Eindeloze materiële groei om sociale ongelijkheden te verzachten, is dan immers niet langer mogelijk. De beperkte groeiruimte die er is – en die voor een belangrijk deel door het Noorden vrij gemaakt zal moeten worden –, moet in eerste instantie voor het Zuiden gereserveerd worden. Daarnaast impliceert een verkleining van de Noord-Zuidkloof onvermijdelijk een politiek die veel meer nadruk legt op mechanismen voor herverdeling van de rijkdom. Prioriteiten daarbij zijn onder andere de kwijtschelding van de schuldenlast, een Tobintaks (belasting op speculatieve geldverrichtingen), stabiele en hogere grondstoffenprijzen, verhoging van ontwikkelingshulp, goedkope technologie-overdracht.

De overschakeling naar duurzaamheid in industriële samenlevingen via efficiëntie en genoeg-strategieën maakt dit soort herverdelingsmechanismen nog veel belangrijker. Met zo'n omschakeling in industrielanden zijn immers specifieke Noord-Zuidproblemen verbonden die tot nog toe nauwelijks onderzocht zijn. Grote delen van het Zuiden zijn voor hun export bijvoorbeeld afhankelijk van enkele producten, vaak grondstoffen. Wat zal er gebeuren als het Noorden via een efficiëntierevolutie plots veel minder grondstoffen nodig heeft? Stabiele en hoge grondstoffenprijzen – men zou van 'eerlijke prijzen' kunnen spreken – worden dan een noodzaak.

In het algemeen zal opnieuw de vraag gesteld moeten worden of de evolutie naar een steeds vrijere wereldhandel zoals zich die afspeelt binnen de WTO en het steeds vrijer maken van grote investeringsstromen niet in strijd is met duurzame ontwikkeling. Specifiek voor het Zuiden blijkt dat onder invloed van de vrijhandel de prijzen van hun grondstoffen – hun belangrijkste exportproducten – stelselmatig gedaald zijn sinds de jaren zeventig. Er is een sterk verband tussen die dalende prijzen en bijvoorbeeld de schuldenlast van het Zuiden. Dalende prijzen betekenen immers dalende inkomsten en dus minder geld om in de economie te investeren of om schulden terug te betalen. Als dit soort problemen niet wordt aangepakt, kan men moeilijk van derdewereldlanden verwachten dat ze investeren in bijvoorbeeld eco-

efficiëntie en *leap frog*-technologieën terwijl ondertussen inkomsten uit handel dalen en deviezen het land uitvloeien voor schuldenaflossingen. Dat verhindert immers alle investeringen en de mogelijkheid om een economie kwalitatief te verbeteren.

In een herverdelingsstrategie kan ook makkelijk de link gelegd worden met de zogenaamde ecologische schuld van industrielanden aan ontwikkelingslanden. Ecologische schuld verwijst naar twee fenomenen: enerzijds de ecologische schade die door de productie- en consumptiepatronen in industrielanden veroorzaakt werd en nog altijd wordt in het Zuiden, anderzijds het onevenredig hoog gebruik van allerlei milieufuncties ten koste van andere landen of individuen. Een voorbeeld van het eerste is de ecologische schade door mijn-, olie- of gasexploitatie in het Zuiden. Een voorbeeld van het tweede is het overgebruik door industrielanden van de opvangcapaciteit van de atmosfeer voor broeikasgassen, met klimaatwijziging als gevolg. Wanneer men dit soort ecologische schade en overexploitatie ten voordele van geïndustrialiseerde economieën systematisch in kaart begint te brengen, levert dat een indrukwekkende lijst op. Wanneer de schade en overexploitatie op één of andere manier hersteld of gecompenseerd zou moeten worden, dan overstijgen de sommen die daarmee gepaard gaan met gemak de buitenlandse schuld van ontwikkelingslanden. Wij zijn gewend naar ontwikkelingslanden te kijken als landen met torenhoge financiële schulden aan Westerse banken en overheden. Bij verrekening van ecologische schuld worden ontwikkelingslanden echter crediteuren in plaats van debiteuren. Eén van de slogans van de internationale campagnes is daarom toepasselijk “*who owes whom?*”, wie heeft er eigenlijk schuld aan wie?

Een toepassing voor België op vlak van klimaatproblematiek leert bijvoorbeeld dat België voor zijn CO₂-emissies per hoofd van de bevolking ver boven een duurzaam niveau zit en op die manier ‘koolstofschuld’ opbouwt ten opzichte van landen die onder dat duurzaam niveau blijven én schuld opbouwt ten opzichte van de eigen toekomstige generaties. De Belgische totale koolstofschuld, gerekend over de periode 1900-2003, bedraagt 4234 miljoen ton CO₂ waarvan 3389 miljoen ton CO₂ schuld aan andere landen en 845 miljoen ton CO₂ schuld aan toekomstige generaties¹⁹. Het grootste deel van de Belgische koolstofschuld is dus schuld ten opzichte van landen die met hun uitstoot onder het duurzame niveau blijven, in de praktijk ontwikkelingslanden²⁰.

Naast de ‘fysische’ berekening van koolstofschuld, kan men proberen ze monetair te waarderen met behulp van technieken uit de milieu-economie. Eén van de simpelste manieren is om gebruik te maken van marktprijzen voor een ton CO₂, zoals die momenteel betaald worden (of zullen worden) in de verschillende systemen van verhandelbare emissierechten. Zo’n marktprijs geeft enkel de kost die bedrijven moeten maken om hun emissies met een ton te verminderen. Zogenaamde externe kosten ten gevolge van milieuschade zitten niet in deze marktprijzen verrekend. Aan een zeer redelijke prijs van 10 Euro per ton komt de totale Belgische koolstofschuld dan op 42 miljard Euro, met een schuld aan het Zuiden die ligt op ongeveer 34 miljard Euro. Daartegenover staat de financiële schuld van ontwikkelingslanden aan België. In 2000 was de totale financiële schuld aan België ongeveer 16 miljard Euro. De stelling van de ecologische schuldcampagnes dat het Zuiden eigenlijk een crediteur is in plaats van een debiteur, wordt met deze berekeningen dus bevestigd. En we hebben het dan nog maar enkel over de koolstofschuld.

¹⁹ Ter vergelijking: de totale Belgische uitstoot in 2001 bedroeg ongeveer 150 miljoen ton CO₂.

²⁰ Voor een volledige beschrijving van berekeningswijze, methodologie en resultaten, zie Paredis e.a. (2004). Specifiek voor de koolstofschuld: p. 62-73 en p. 140-154.

DEEL 4. DANSEN EN ONTSPRINGEN?

In een boek van begin 2000 stellen onderzoekers van het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (CDO, Universiteit Gent) zonder omwegen: “Het concept ‘duurzame ontwikkeling’ stelt niet enkel een zeer complex allocatievraagstuk ter discussie – hoe kan in deze wereld een rechtvaardig verdeelde en toereikende welvaart gecreëerd worden, zonder uitputting van de natuurlijke rijkdommen of onomkeerbare aantasting van de ecosystemen – maar is allesomvattend als probleemstelling voor het menselijk handelen.” Men spreekt zelfs over “duurzame ontwikkeling als nieuw paradigma van onze samenleving” (De Jonge e.a. 2000). Dat is behoorlijk ambitieus en het contrasteert opmerkelijk met de stelling van Jones en Jacobs, aangehaald in de inleiding van deze tekst.

Ligt de waarheid weer eens ergens tussenin? Ik geloof alleszins dat duurzame ontwikkeling vanuit theoretisch oogpunt een groot potentieel heeft om “allesomvattend te zijn als probleemstelling voor menselijk handelen”. Wie het concept concreet tracht te maken met behulp van bijvoorbeeld ecologische voetafdrukken of MGR, komt bijna onvermijdelijk tot verregaande conclusies over de richting die beleid moet nemen, over dagelijks handelen van bedrijven, over persoonlijk gedrag, over onderzoeksrichtingen voor wetenschap, enzovoort. Duurzame ontwikkeling is ook een rijk concept: het behelst bijvoorbeeld het voorzorgsprincipe, het principe van gedeelde maar verschillende verantwoordelijkheid, het wil niet alleen rekening houden met huidige generaties maar ook met toekomstige, het hanteert zowel een mondiale als een lokale blik. Voor het voeren van beleid wil het uitgaan van principes als integratie en participatie, en van het inzicht dat niet alleen economie belangrijk is, maar dat sociale, ecologische en institutionele dimensies evenwaardig zijn.

Duurzame ontwikkeling heeft de laatste 15 à 20 jaar veel mensen geënthousiasmeerd, het heeft veel literatuur opgeleverd, veel discussies, veel acties zijn er door geïnspireerd, en veel educatief materiaal is beschikbaar. Maar niemand kan natuurlijk ontkennen dat het zeker op politiek vlak weinig beloftes heeft ingelost. Het begrip heeft er zelfs een bijzonder ambivalente invulling gekregen, waarbij in de meeste gevallen duurzaamheid gelinkt wordt aan meer markt, meer BBP-groei, meer deregulering en liberalisering, enzovoort. Het is er in deze tekst niet over gegaan, maar ook in het bedrijfsleven wordt het etiket ‘duurzaam’ al te vaak als *window dressing* gebruikt.

Weggooiën dus, zoals Jones en Jacobs voorstellen? Mijn mening is dat het daarvoor nog veel te vroeg is²¹. De interpretatiestrijd over duurzame ontwikkeling is nog maar net begonnen. Naarmate in de volgende jaren de ecologische en rechtvaardigheidsproblemen zullen toenemen, zal de vraag naar wat ‘duurzaam’ is onvermijdelijk luider gesteld worden. Misschien – maar ik geef toe dat dit louter speculatief is – zou het op dat moment wel eens een voordeel kunnen zijn dat begrippen als ‘duurzame ontwikkeling’ en ‘duurzaamheid’ dan al zo ingeburgerd zijn in het politieke taalgebruik. Het zou een vehikel kunnen worden om radicalere versies van duurzaamheid mee binnen te brengen.

²¹ Nog afgezien van het feit dat hun alternatieve woordgebruik me niet overtuigt: “Veeleer dan duurzame ontwikkeling na te streven, zal de internationale gemeenschap erin moeten slagen ecologische duurzaamheid te ontwikkelen en de vruchten daarvan rechtvaardig te verdedigen.” Systematisch gaan spreken over “ecologische duurzaamheid rechtvaardig verdelen” lijkt me geen geloofwaardig alternatief.

4.1. Op zoek naar veranderingsstrategieën

Eerst even een omweg. De Nederlandse socioloog Raf Jansen heeft ooit een boek geschreven over een strategie van 'dansen en ontspringen'. Jansen vertrekt daarin van de vaststelling dat hij jaren gewerkt heeft aan de opbouw van tegenmacht, o.a. in de Nederlandse uitkeringsgerechtigden- en anti-armoedebeweging, maar dat hij die tegenmacht nergens ziet ontstaan. De tegenmachtstrategie is de strategie die traditioneel door (nieuwe) sociale bewegingen gevolgd wordt en die erop gericht is voldoende tegenmacht te mobiliseren om zelf veranderingen af te dwingen en de samenleving radicaal te veranderen. Die tegenmacht blijkt momenteel echter erg beperkt. De vraag is dan of de tegenmacht er *nog niet* is, en dat er beter moet worden actie gevoerd, gelobbyd en gesensibiliseerd, of dat het gewoon een illusie is te geloven dat nieuwe sociale bewegingen voldoende macht kunnen verzamelen om zelf diepgaande veranderingen af te dwingen. Raf Jansen: "De macht van het gangbare is zo groot en allesdoordringend dat de aloude strategie van het mobiliseren van tegenmacht daarop niet langer een adequaat antwoord is. Ondanks jarenlang ijveren van velen zie ik die tegenmacht nergens daadwerkelijk ontstaan. Stilaan geloof ik ook niet meer in dat model. Het blijft te zeer steken in óf-óf-tegenstellingen, in het een óf het ander: het gangbare onderschrijven óf bestrijden; de macht hebben óf machteloos zijn en onderdrukt worden" (Jansen 1995, 12).

De vraag in hoeverre de tegenmachtstrategie op de helling wordt gezet door het feit dat er tot nu toe geen echte resultaten zijn, zal ik hier niet trachten te beantwoorden. Het lijkt me een oeverloze discussie. Wat wel interessant is aan Jansens positie, is dat hij zich o.a. op Ulrich Beck baseert om aan te tonen dat er zich op zijn minst interessante nieuwe invalshoeken aftekenen voor veranderingsstrategieën. En dat heeft te maken met ontwikkelingen die zich momenteel in de industriële samenlevingen aftekenen.

Eén van de stellingen van Beck is dat de industriële samenleving in een fase is geraakt waarbij continu nieuwe risico's gecreëerd worden. We leven in een risicomaatschappij. Met de *normale* voortgang van de industrialisering, de technologische ontwikkeling, de economische groei zijn onlosmakelijk grootschalige nucleaire, chemische, genetische en ecologische gevaren verbonden geraakt. De logische koppeling tussen industrialisering en technologische ontwikkeling aan de ene kant en maatschappelijke vooruitgang aan de andere kant is daardoor verloren gegaan. De hypothese van Beck is dat daardoor de invloedrijkste tegenstander van de industriële samenleving die samenleving zelf wordt. Door zijn dynamiek ondergraaft de industriële samenleving zijn eigen grondslagen. Daardoor wordt die samenleving gedwongen een andere weg in te slaan.

De contradicties die inherent zijn aan de industriële samenleving zijn met andere woorden veel sterker als veranderingspotentieel dan de beperkte tegenmacht die sociale bewegingen momenteel kunnen verwerven. Zich inspirerend op Beck komt Jansen zo tot een herdefiniëring van de tegenmacht-strategie. Sociale bewegingen kunnen zelf geen diepgaande maatschappelijke veranderingen afdwingen, maar ze kunnen wel inspelen op het veranderingspotentieel dat aan het groeien is onder invloed van de ontwikkelingen in de risicomaatschappij. Volgens Jansen zullen politiek en economie in eerste instantie trachten het systeem overeind te houden. Maatschappelijke vraagstukken zoals werkloosheid, zorgarbeid of milieubehoud zullen in aanzet puur systeemconforme antwoorden oproepen. "Maar deze systeembevestigende antwoorden hebben onbedoelde neveneffecten die het systeem zelf onder interne kritiek plaatsen. Dat biedt ongekende en onbekende kansen op verandering" (Jansen 1995, 16). Wat sociale bewegingen moeten trachten te doen is "meeliften met de

acties die 'het kapitalisme met menselijk gezicht' op velerlei fronten onderneemt" om zich aan de problemen aan te passen. En tijdens dat meeliften trachten de bal in de goede richting te laten rollen.

Jansen noemt dat een strategie van dansen en ontspringen. Hij pleit voor een strategie van maatschappijverandering "die vertrekt vanuit de bestaande werkelijkheid, deze werkelijkheid niet geheel en al afwijst" – het meedansen met het systeem – "maar er elementen in opspoort die het in zich hebben het bestaande te kunnen doorbreken" – het ontspringen van het systeem (o.c., 186).

Eén van Jansens voorbeelden is een prijs plakken op milieu, of internalisering van milieukosten. Dat is in feite een systeembevestigend antwoord, want het is puur marktconform en versterkt dus de werking van de markt. Het systeembevestigend antwoord om op milieu een prijs te plakken *kan* echter als onbedoeld neveneffect hebben dat de waarde van de natuur onderkend zal worden. "Betaling is het zetje in de rug dat door geld gedeformeerde geesten nodig hebben om een andere, gezondere en meer duurzame kijk op zaken te ontwikkelen. De verdere uitbreiding van de geldeconomie tot de natuur zet mogelijk een ontwikkeling in gang waarin het besef ontstaat dat niet alle natuur in geld te vangen en te bewaren is" (Jansen 1995, 16). Niet zozeer omdat men nu voor milieugebruik moet betalen, maar omdat de prijs op milieugebruik verplicht anders met de natuur om te gaan, en men al doende meer respect leert opbrengen. Dat kan uiteindelijk een aanzet worden tot een verder herdenken en hervormen van de economie, een echte verduurzaming van de economie. Omdat sociale bewegingen niet sterk genoeg zijn om die verduurzaming zelf af te dwingen, moeten ze die onbedoelde nevenwerkingen trachten op te sporen en ze te versterken.

Overigens wijzen zowel Beck als Jansen erop dat de uitkomst van dit soort strategie onzeker is. Het dubbeltje kan uiteindelijk de verkeerde kant oprollen (maar omdat er tot nu toe nauwelijks sprake is van tegenmacht, is er weinig alternatief). Men kan sterker dan ooit teruggrijpen op oude zekerheden en weigeren vragen te stellen. De bestaande sociale verhoudingen zijn niet vatbaar voor discussie. De opkomende vreemdelingenhaat in West-Europa en de heropleving van het nationalisme zijn volgens Beck duidelijk uitingen van zo'n 'tegenmodernisering'.

En nu terug naar duurzame ontwikkeling. In al zijn rijkdom en theoretisch potentieel én in al zijn ambivalentie in de politieke vertaling heeft duurzame ontwikkeling nogal wat kenmerken van 'dansen en ontspringen'. Langs de ene kant biedt het de mogelijkheid radicaal door te denken en alternatieve denksporen uit te werken (het ontspringen), langs de andere kant zit het stilaan meer en meer verankerd in het systeem en biedt het daar een forum om in de 'bestaande werkelijkheid' aan dat systeem te sleutelen ('het meedansen'). Maar dat betekent uiteraard niet dat succes verzekerd is.

4.2. En tenslotte

Er is in deze tekst veel aan bod gekomen, en toch ook weinig. Een hele hoop implicaties van duurzame ontwikkeling zijn niet belicht. Duurzame ontwikkeling vraagt wereldwijd een heroverweging van onze manier van leven met alle aspecten die daarbij horen, cultureel, sociaal, economisch, technologisch. Wie vanuit zo'n brede definitie een manier van leven bestudeert, komt onvermijdelijk uit bij fundamentele filosofische vragen over het bestaan, de mens en zijn verhouding met de omgeving (andere mensen en natuur). Ook daarover gaat duurzame ontwikkeling. Of kan duurzame ontwikkeling gaan.

De tekst heeft overwegend aandacht gehad voor politieke oriëntaties, maatschappelijk systemen. Maar ik geloof sterk dat dat maar één kant van het verhaal is. Het gaat niet alleen om studeren, praten, beleidsbeslissingen uitvoeren. Het gaat ook over duurzaamheid in je eigen leven en omgeving trachten vorm te geven. Voor een deel gaat dat over zichtbaar maken, praktisch maken van wat duurzaamheid inhoudt. Het gaat ook over geloofwaardigheid. En dat kan weer op verschillende manieren. Bijvoorbeeld in dagelijks handelen, met typevoorbeelden als aankopen van voeding, verplaatsingsgedrag, geldzaken,... Wie 'duurzaamheid' niet zelf uitprobeert, zal ook niet ervaren waar de problemen liggen en waar de mooie kanten. Het kan ook samen met anderen, in maatschappelijk engagement, in actiegroepen, sociale initiatieven, schooltjes, buurtorganisaties, culturele projecten.

Als duurzame ontwikkeling gaat over een herinrichting van de samenleving, dan is er geen evidente voortzetting van de dagelijkse praktijk. Dan is er nood aan een praktische en intellectuele houding van 'verzet' en 'dissidentie': de status quo in vraag durven stellen, keuzes onderzoeken die gemaakt kunnen worden, alternatieve mogelijkheden verkennen, trachten mee het debat te voeren over de gewenste vorm van de samenleving.

REFERENTIES

- Carley M., Spapens Ph. (1998), *Sharing the World. Sustainable Living and Global Equity in the 21st Century*, Earthscan, London
- De Jonge, W., Mazijn, B., Van Assche, J. (2000), 'Milieugebruiksruimte: operationalisering van een vaag concept', in Mazijn B. (2000), *Duurzame ontwikkeling meervoudig bekeken*, Academia Press, Gent, pp. 1-67.
- De Jonge, W., Van Assche, J., Mazijn, B. (2001), *Onderzoek naar de mogelijkheden en beperkingen van het concept milieugebruiksruimte. Eindrapport 2001*, onderzoek in opdracht van DWTC, CDO-RUG, Gent.
- Durning A.T. (1992), *Hoeveel is genoeg? De konsumptiemaatschappij en de toekomst van de aarde*, Worldwatch Alert Themareeks nr. 2, Pauli Publishing
- Jansen R. (1995), *Dansen en ontspringen: in twijfelpas met zorg, arbeid en natuur: verandering door begripsvorming, een nieuwe strategie voor sociale bewegingen*, Commissie Oriënteringsdagen, Utrecht
- Khor, M. (1992), 'Ontgoocheling en hoop na de Wereldconferentie over het milieu', in *Noord-Zuid-Cahier: milieu en ontwikkeling*, jg. 17, nr. 3, september 1992, p. 117-125.
- Khor M. (1997), 'Effects of globalisation on sustainable development after UNCED' in: *Third World Resurgence* nr. 81/82, 5-11.
- Max-Neef M., Elizalde A., Hopenhayn M. (1989), *Human Scale Development. An Option for the Future*, Development Dialogue (reprint from 1989:1), Cepaur/Dag Hammarskjöld Foundation
- Opschoor H. (1995), 'Krapte aan milieugebruiksruimte' in: X. (1995), *Oefeningen in duurzaamheid: perspectieven naar 2040*, Van Arkel, Utrecht, 12-22
- Pallemaerts, M. (1992), 'De Verklaring van Rio: een kritische analyse', in *Noord-Zuid-Cahier: milieu en ontwikkeling*, jg. 17, nr. 3, september 1992, p. 55-63.
- Paredis, E., Lambrecht, J., Goeminne, G., Vanhove, W. (2004), *Elaboration of the concept of ecological debt. Final report*, Centrum voor Duurzame Ontwikkeling, Universiteit Gent
- Rochol Martin (2001), 'From environmental Space to Ecological Debt – A European Perspective', speech delivered at the Conference 'Globalisation, Ecological Debt, Climate Change and Sustainability', Republic of Benin, November 27-30, 2001, 8 pp.
- Sachs W., Loske, R., Linz, M. (e.a.) (1998), *Greening the North. A Post-Industrial Blueprint for Ecology and Equity*, Zed Books

Sachs, W., (1999), *Planet Dialectics. Explorations in Environment and Development*, Zd Books

Spangenberg, J.H., (ed.)(1995a), *Towards Sustainable Europe. A Study from the Wuppertal Institute for Friends of the Earth Europe*, Luton/Brussels, FoE Publications Ltd.

Spangenberg J.H. (ed.) (1995b), *Towards Sustainable Europe. A Friends of the Earth Europe Campaign. The Handbook*.

Van der Heijden, H.A. (2000), *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours*, AMBO/Verkoopmaatschappij Bosch&Keuning, Antwerpen

Verenigde Naties (1992), *Verklaring van Rio, Agenda 21, Bossenverklaring, Biodiversiteitsverdrag en Klimaatverdrag*, Nederlandse vertaling door ministerie van VROM, Den Haag

Von Weiszäcker e.a. (1997), *Factor Four. Doubling Wealth, Halving Resource Use*, Earthscan Publications, London

VROM (2003), *De VN-top over duurzame ontwikkeling, Johannesburg 2002. De uitkomsten in vogelvlucht*

Wackernagel M., Rees W. (1996), *Our Ecological Footprint*, New Catalyst Bioregional Series, New Society Publishers, Gabriola Island, Canada

Zhang, H. (2005), 'De milieukost wordt mee gedelocaliseerd', in *MO**, april 2005, nr. 22, p. 21.

Zweers, W. (1997), 'Duurzaamheid vanuit participierend gezichtspunt', in *Oikos*, herfst 1997, nr. 5, p. 59-82.